HARBİYELİ BİR OSMANLI ERMENİSİ

MÜLÂZIM-I SÂNÎ SÜRMENYAN'IN SAVAŞ VE TEHCİR ANILARI

KALUSD SÜRMENYAN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

HARBİYELİ BİR OSMANLI ERMENİSİ

MÜLÂZIM-I SÂNÎ SÜRMENYAN'IN SAVAŞ VE TEHCİR ANILARI

TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015

Yayına Hazırlayan
Merve Erol

Kapak Görseli
Kalusd Sürmenyan Harbiye mezuniyetinde

Kitap Uygulama
Özlem Kelebek

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Doğa Basım İleri Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
İ.O.S.B. Turgut Özal Cad. Çelik Yenal End. Merkezi
No: 60 2A-B İkitelli/İstanbul
Tel: 0212 407 09 00 PBX - Fax: 0212 407 09 02

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaacı Sertifika Numarası: 25642

Birinci Basım: Mart 2015

ISBN 978-975-333-324-5

Kalusd Sürmenyan'ın Yerzınga [Erzincan] adlı eserinin (Kahire: Sahag-Mesrob, 1947) "K. Sürmenyani Huşerı" [K. Sürmenyan'ın Anıları] başlıklı bölümünden (257-345. sayfalar) çevrilmiştir.

HARBİYELİ BİR OSMANLI ERMENİSİ

MÜLÂZIM-I SÂNÎ SÜRMENYAN'IN SAVAŞ VE TEHCİR ANILARI

YAYIMA HAZIRLAYAN VE ÇEVİREN:
YAŞAR TOLGA CORA

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Yaşar Tolga Cora Şikago Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde doktora öğrencisidir. Boğaziçi Üniversitesi'nde Sosyoloji ve Tarih bölümlerini bitiren Cora, Central European Üniversitesi'nde (Budapeşte) yazdığı yüksek lisans tezinde İttihad ve Terakki dönemi beden eğitimi politikaları ve militarizm arasındaki ilişkileri incelemiştir. Doktora çalışması ise 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerinin sosyal ve iktisadi tarihine odaklanmaktadır. Başlıca ilgi alanları, Osmanlı Ermenilerinin 19. yüzyılda geçirdiği sosyal dönüşümün ekonomik arkaplanı, taşradaki Ermeni elitleri ve yine bu dönemdeki Kürt-Ermeni ilişkileri olan Cora'nın bu konularda yerli ve yabancı dergilerde çeşitli yayınları ve konferans tebliğleri vardır. Bunların yanısıra, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerini ve etnik ilişkileri inceleyen The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics isimli bir makale derlemesinin de editörlüğünü yapmıştır (Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi ile birlikte, I.B.Tauris, yayın aşamasında).

İÇİNDEKİLER

1 **Önsöz**
Yaşar Tolga Cora
40 **Kalusd Sürmenyan'ın Anıları**
40 Ermenilerin Askere Alınması
41 Ermenilerin Askerlik Mesleğine Girişi
44 Umumi Harb ve Askerlik Çağrısı
46 Türkiye'nin Umumi Harb'e Girişi
46 Sarıkamış Muharebesi ve Enver'in Bozgunu
50 1914-15 Kışı
52 Ermenilerin Yok Edilmesinin Hazırlıkları
53 Ermenilere Yapılan Vahşet
57 Zenginlerin Tehciri
58 Erzurum'a Doğru Yolculuk
62 Erzincan'a Dönüş ve Erzincan'da 24 Saat
73 Erzincan'dan Kaçış
81 Tutuklanmam ve Divan-ı Harb
87 Harput Hapishanesinde Üç Ay
90 Ailecek Erzincan'a Dönüş
93 Erzincan: Tehcirden Sonra
98 Erzurum ve Erzincan'ın Düşüşü
102 Gamakh ya da Kemakh
105 Zile'de Bir Buçuk Yıl
110 Batum'da Bir Buçuk Yıl
112 Ermenistan'da İki Yıl

ÖNSÖZ

YAŞAR TOLGA CORA

Elinizdeki kitap, Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sırasında Osmanlı ordusunda hizmet vermiş olan Yerzıngalı (Erzincan) ***mülâzım-ı sânî*** (teğmen, 1917'den sonra ***mülâzım***) Kalusd Sürmenyan'ın 1947 yılında memleketi Erzincan üzerine yayınladığı Ermenice kitapta yer alan anılarının tercümesidir. Teğmen Sürmenyan'ın anılarını Türkçeye tercüme etmemizdeki sebeplerin başında, yaşam öyküsünün Osmanlı ordusundaki binlerce düşük rütbeli subayın hikâyesinden dikkate değer bir şekilde ayrılması geliyor. Bu farklılık, her anı kitabı için söylenebilecek bir şeyle, anı türü eserlerin bireysel ve öznel ürünler olmasıyla açıklanamayacak kadar önemli bir sebebe dayanıyor: Teğmen Sürmenyan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda hizmet vermiş olan ve bugün haklarında oldukça az bilgiye sahip olduğumuz muvazzaf Osmanlı Ermenisi subaylardan biriydi.

Sürmenyan'ın anılarının farklı sebeplerden ötürü hem akademideki tarihçilerin hem de genel okuyucunun ilgisini çekeceğini düşünüyorum. Bu sebeplerin başında, şüphesiz ki, bu anıların, Tehcir Kanunu adıyla bilinen kararın uygulanması sırasında büyük kısmı yok edilen ve topraklarından sürülen Ermeni halkının tarihine, bu konuda dönen tartışmalara farklı bir açıdan yaklaşılmasına imkân tanıması geliyor. Bu anılar, vatandaşı olduğu devlete hizmet vermekten gurur duyan bir Osmanlı Ermenisinin savaş sırasında yaşadığı çaresizlik, kişisel hayal kırıklıkları ve en çok da subay olmanın getirdiği itibara ulaşmak için kurduğu hayallerin halkının yok edilmesiyle beraber yitip gitmesi gibi, bu döneme ait çalışmalarda duymaya pek de alışık olmadığımız sesleri bize ulaştırıyor-

lar. Başka bir ifadeyle bu anılar, kitlesel bir faciayı Sürmenyan'ın birçok millettaşına kıyasla –ve kendi ifadesiyle "ayrıcalıklı konumda olan" bir Ermeni olarak– nasıl yaşadığını, zaman zaman savunmaya geçerek, zaman zaman da bu olaylarda Sürmenyan'ın kendi failliğini merkeze alarak aktarıyorlar. Bu yüzden bu anıların imparatorluğun varlığı ve devamlılığı için mücadele eden, alıştığımız kategorilere de uymayan Hıristiyan ve Yahudi bireylere dair bilgilerimize bir yenisini ekleyeceği düşünülebilir.[1]

Sürmenyan'ın anılarında okuyucuların ilgisini çekecek olan ikinci unsur da, bu anıların bugüne kadar yeterince tartışılmamış bir konu olan Osmanlı Ermenisi subayların Birinci Dünya Savaşı sırasındaki askerlik tecrübelerine, etnik bakımdan Türk olmayan diğer subaylarla aralarındaki benzerlik ve farklılıklara dair bir fikir verecek olmasıdır. Bu sayede, birçok farklı etnik unsurdan oluşan imparatorluk ordusu ve özellikle de ordunun Türk olmayan subayları hakkında verdiği ipuçlarıyla, Birinci Dünya Savaşı'na dair bilgilerimize küçük de olsa bir katkıda bulunacağı düşünülebilir.

Kalusd Efendi'nin anılarını ilginç kılan bir diğer özellik ise, kişisel ve tekil bir anlatı olmasına rağmen, merkezine tehcir sırasında yaşanan trajediyi alan, Birinci Dünya Savaşı'nda geçen bir cephe gerisi hikâyesi olmasıdır. Özellikle memleketi Erzincan'da seferberlik ve savaş sırasında yaşananlara dair anlattıklarının anı türü kaynaklar dışında ulaşılması zor cinsten olduğunu, bu anıların savaşın cephe gerisinde nasıl yaşandığına dair pek çok bilgi ilettiğini belirtmekte fayda var.

Anılara geçmeden önce, Sürmenyan'ın Ermenilerin kitlesel olarak yok edilmesine dair kişisel tanıklığını daha iyi anlamaya ve anlamlandırmaya yarayacak bazı ipuçlarını sunmaya çalışacağım. Altını çizmek istediğim bir nokta, bütün anılar gibi Sürmenyan'ın anılarının da tekil olduğu, tarihsel ve pozitivist bir "nesnellik ve hakikat" yerine, sadece

---

1 Vangelis Kechriotis'in şu çalışması bu soruna odaklanan önemli bir örnektir: "On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis –Opportunist or Ottoman Patriot?", Amy Singer, Christoph K. Neumann ve S. Akşin Somel (ed.), *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, (Londra: Routledge, 2011), s. 124-142.

yazarın kendine ait bir "hakikat" iddiasında bulunduğudur.[2] Bu, anıların ya da anılarda verilen bilginin tamamen kurgu olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, anlatılanların tümünün harfi harfine doğru olduğu anlamına da gelmez. Anlatılanlar, Sürmenyan'ın yaşadıkları, anımsadıkları ya da okurlarla paylaşmak istedikleridir. Ancak yazarın bazı şeyleri aktarıp bazılarını aktarmama ihtimali bu kaynağı bizim için daha değersiz kılmıyor. Bilâkis, bu döneme şahsen tanıklık etmiş birinin algısını yansıttığından, anılardaki "elle tutulur veriler" kadar, boşluklar ya da eksiklikler –hatta kimi zaman "hatalar"– da önemlidir. Bu yüzden, bu anılardan hareketle tehcir/soykırım tartışmaları ya da imparatorluğun son döneminde Osmanlı Ermenilerinin tarihi konusunda genellemelere ulaşmaya çalışmak yerine, bazı konularda bilgiler verdikten sonra Kalusd Sürmenyan'ın tecrübelerine ve yaşadıklarını nasıl anlattığına dikkat çekmek gereği duydum.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusundaki Ermeniler ve Kalusd Sürmenyan

Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemde gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının orduya alınmaya başlandığı bilinmektedir. 31 Mart Vakası'nı bastırmakla görevli olan Hareket Ordusu'ndaki gönüllü Makedon birliklerinin Osmanlı ordusu üniformasıyla İstanbul'da görülmeleri, Mahmud Şevket Paşa'nın bu kişilerin orduya katılımı konusundaki olumlu görüşleri ve 1910 yılında 1600 gayrimüslim askerin Selânik'te talimlerini tamamlayıp 1. Ordu'ya katılmak için başkente gelmeleri, Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemlerin önemli gelişmelerindendir.[3] Bununla beraber, özellikle Balkan Savaşları sırasındaki ve sonrasındaki birçok analizde –farklı sebeplerle de olsa– yenilginin Osmanlı ordusundaki Sırp, Bulgar ve Rum askerlerle ilişkilendirildiği görülür.[4] Bu göz-

2 Bkz: Bu yazıda "Kaynak: Sürmenyan'ın İki Anısı" arabaşlıklı bölüm.

3 Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (ed.), (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011), s. 116-117.

4 a.g.m. s. 122-123.

lemlerin doğru olup olmadığı ya da ne kadar doğru olduğu tartışmaya açıktır.[5] Bununla beraber, Balkan Savaşları sırasında ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda savaşan ve hayatını kaybeden Hıristiyan ve Yahudi Osmanlıların olduğu bilinen bir gerçektir.[6] Sürmenyan'ın anıları, söz konusu askerlerin büyük bir kısmını oluşturan Ermenilere dair daha detaylı bilgiler sunuyor.

Osmanlı Ermenilerinin Meşrutiyet Dönemindeki Askerlik Hizmetleri ve Tecrübelerinin Çeşitliliği

Bu bölümdeki amacım gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının askerlik hizmetlerinin tarihsel gelişimi hakkında yazmak değil; bu konuda çeşitli çalışmalar zaten mevcut.[7] Burada asıl değinmek istediğim, Osmanlı Ermenilerinin Meşrutiyet döneminde ordudaki hizmetlerinin ve tecrübelerinin çeşitliliği. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı

---

5 Böyle bir tartışmanın Balkan Savaşları'ndan hemen sonra başladığını biliyoruz. Mesela Taşnaktsutyun'un yayın organı *Azadamard* gazetesi, 23 Şubat - 5 Mart 1913 tarihli nüshasında "Hıristiyan asker vatanına sadıktır" başlıklı bir yazıyla savaştaki yenilginin suçunu ordudaki Hıristiyan askerlere yüklemenin yanlış olduğunu belirtiyordu. bkz: Yeghig Cerecyan, "Arevmdahayutyuni yev Tripolidanagan ve Balkanyan Baterazmneri [Batı Ermenileri ve Trablusgarb ve Balkan Savaşları]", *Haygazian Hayakidagan Hantes*, 29 (2009), s. 81. Yine benzer bir şekilde, Mahmud Şevket Paşa, mağlubiyetlerin sorumlusunun Ermeniler olmadığını, bilâkis Ermenilerin en sadık unsurlar olduklarını, bunu son savaşta da cesaretle savaşarak gösterdiklerini belirtmişti. Yeghig Cerecian, a.g.y. s. 86. Cerecyan'ın bu makalesi Trablusgarb ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Ermenilerinin, özellikle de Taşnaktsutyun'un bu savaşlarda verdiği destek ve sonrasındaki gelişmeler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

6 Osmanlı ordusundaki Hıristiyan ve Yahudi unsurlara dair özellikle gazetelerde birçok köşe yazısı yayınlanmıştır. Önemli iki örnek olarak şu yazılara bakılabilir: Mehmet Gündem, "İmparatorluğun Öteki Çocukları, Gayrimüslim Vatan Şehitleri -2", *Milliyet*, 3 Mart 2005 ve Emre Ertani, "Çanakkale'nin Unutturulan Gayrimüslim Şehitleri", *Agos*, 18 Mart 2013. Militarist bir dilin yaygın klişelerinden kaçınmak amacıyla, okuduğunuz bu giriş metninde "şehit" ve "gazi" gibi sözcükler tercih edilmemiştir.

7 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000) ve bu eser üzerine yazılmış bir eleştiri için bkz: Ohannes Kılıçdağı, "Bedel-i Askeri'den Cepheye: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Agos Kitap/Kirk*, no: 1 (Kasım 2008), s. 18-19.

ordusunda hizmet veren Ermeni askerleri üç grupta tasnif etmek mümkün görünüyor: Muharib ve muharib olmayan rütbesiz Ermeni askerler, muharib olmayan görevlerde bulunan Ermeni subaylar ve son olarak ihtiyat zabitleri (yedek subay) ile Kalusd Sürmenyan'ın mensubu olduğu düşük rütbeli muharib muvazzaf subaylar.

Bu gruplardan ilki, yani cephede çarpışan veya cephe gerisinde bulunan Ermeni askerler, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki seferberlik sırasında askere çağrılan erlerden oluşmaktadır. Balkan Savaşları sırasında çok sayıda Ermeni erin savaştığı, sadece Yanya'daki Osmanlı kuvvetleri içinde üç yüz kadar Ermeni asker bulunduğu belirtilmektedir. Yanya'nın düşüşünün ardından bunların yarısı Esad Paşa ile birlikte teslim olmuş, diğer yarısı ise ya hayatını kaybetmiş ya da esaretten kaçmışlardır. Vizan Muharebesi sırasında da yine 25 Ermeni topçu eri ölmüştür.[8] Balkan Savaşları üzerine kapsamlı bir eser yayınlayan Aram Andonyan, tarihçilere bu erleri unutmamalarını salık veriyor.[9] Dönemin İstanbul Ermeni basınının da "neredeyse her gün düzenli bir şekilde esir düşen ve yaralanan Ermeni askerlerinin listesini yayınladığını" belirtmemiz gerekiyor.[10]

Durumun Birinci Dünya Savaşı sırasında da farklı olmadığı, hatta ordudaki Ermeni sayısının savaşın boyutlarından ötürü giderek arttığı bilinmektedir. Raymond Kevorkian sadece Mamüratü'l-Aziz (Elazığ) vilayetinden seferberlik sırasında 15 bin Ermeninin Kafkas Cephesi'ne gönderildiğini ya da ordunun lojistiğiyle ilgili cephe gerisindeki görevlerde istihdam edildiklerini iddia ediyor.[11] Bu cephedeki Ermenilerin bir

---

8 Aram Andonyan, *Badgerazart Intartzag Badmutyun Balkanyan Baderazmin*, cilt V, (G.Bolis: O. Arzumyan, 1913), s. 892. Bu kitabın kısaltılmış bir Türkçe çevirisi de bulunmaktadır: Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev: Zaven Biberyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999).

9 "...Bu kahramanları asla unutmamalıyız. Onlar, felaketle sonuçlanan bu savaşın tarihinde onurlu bir yere sahip olmalılar. Müslüman silah arkadaşlarından cesaret ve metanette aşağı kalmadılar; onlar gibi açlıktan perişan oldular, onların bütün acılarına ortak oldular. Hürmet Ermeni milletine!" Aram Andonyan, a.g.y. s. 890.

10 Yeghig Cerecyan, a.g.y. s. 81.

11 Raymond Kevorkian, *Armenian Genocide: A Complete History* (Londra; New York: I. B. Tauris, 2011), s. 396-397.

kısmının firar ettiğine, buna karşılık "her taburdan her gün üç-beş Ermeninin kazayla vurulduğuna" dair tanıklıklar da söz konusudur.[12] 25 Şubat 1915'ten itibaren –yani Tehcir Kanunu'ndan önceki bir tarihte– Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni erlerin silahlarından arındırılarak cephe gerisinde görevlendirildiklerini biliyoruz.[13] Bununla beraber diğer cephelerde, Çanakkale ya da Filistin'de, sınırlı sayıda da olsa Ermeni erlerin bulunduğu unutulmamalıdır.[14] Silahsızlandırılan Ermeni askerler cephe gerisinde Amele Taburları ya da Hammal Taburları gibi lojistik hizmetlerde kullanılarak ordunun silahsız işgücü kolunu oluşturmuşlardır. Bu taburların durumunun orduda hüküm süren bir hayli kötü şartlardan bile aşağıda olduğunu hemen belirtelim.[15]

Kafkas Cephesi'ne yakın taburlarda bulunan Ermenilerin büyük kısmının bulundukları taburlarda 1915 nisanından itibaren katledildikleri biliniyor.[16] Vehib Paşa gibi önemli komutanların kendilerine bağlı Amele Taburlarındaki Ermenilerin katlinden sorumlu olanları Divan-ı Harb'e yollaması bu bilgiyi doğrular niteliktedir.[17] Aşağıda görüleceği gibi, Kalusd Sürmenyan cephe gerisinde bir göreve gönderildikten sonra bu Amele Taburlarından birinde subaylık yapmıştır ve katliamların yaşandığı en önemli noktalardan biri olan Erzincan yakınlarındaki

---

12 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü: 1914-1915*, Gönül Eti (yay. haz.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 104.

13 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, (İstanbul: İmge, 1999), s. 243. Raymond Kevorkian ise bu emrin daha çok 3. Ordu'daki Ermeni erler için geçerli olduğunu ve diğer cepheler için emrin sembolik yönünün ağır bastığını ifade etmektedir. Kevorkian, a.g.y. s. 241.

14 Kevorkian, a.g.y. s. 241.

15 Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", *The Armenian Genocide and the Shoa*, Kieser H.L. ve Schaller D.J. (ed.), (Zürih: Chronos, 2002), s. 193.

16 Amele Taburlarındaki Ermenilerin katledilmeleri hakkındaki tanıklıklar için bkz: R.H. Kevorkian, "Recueil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane pendant la premiere guerre mondiale", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* I (1995), s. 289-303.

17 Zürcher, a.g.y. s. 193.

Sansa Geçidi'nde yaşanan vahşete dair detaylar vermektedir. Anlaşılan o ki, Kalusd Efendi, Amele Taburlarındaki tek Ermeni subay da değildir. Örneğin Hoghe'deki[18] Amele Taburlarında bulunan subaylardan biri, hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Garabed Kasoyan'dır.[19]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan bir diğer grup ise, muharib olmayan kuvvetlere mensup Ermenilerdir. Bu gruba doktor, eczacı, veteriner ve silah ustası gibi bazıları rütbe sahibi Osmanlı Ermenileri dahildi. Bu durum, yani Osmanlı ordusunda Ermeni ve diğer gayrimüslim milletlerden insanların bulunması tabii ki Birinci Dünya Savaşı'na özgü değildi. Osmanlı ordusunda yüzyıllar boyunca bu ve benzeri görevlerde bulunmuş yüzlerce Osmanlı Ermenisi olduğu biliniyor.[20] Balkan Savaşları sırasında orduda görevli olanların dışında, gönüllüler vardı, Hilâl-i Ahmer'de hizmet veren Rahip Hovsep Sipahyan ve yine aynı dönemde askerî hastanede görev yapan Rahip Sahak Papazyan bilinen örneklerdendir.[21]

Birinci Dünya Savaşı sırasında ise, savaşın boyutlarından dolayı bu grubun sayısının ve öneminin artmış olduğu düşünülebilir.1919 yılında İstanbul'da *Hay Bijişgagan Miutyun* (Ermeni Etıbba Cemiyeti) tarafından hazırlanan bir kitapçığa göre, altmışın üzerinde Ermeni doktor savaş sırasında katledilmiş ve yine ellinin üzerinde doktor da savaş sırasında orduda ya da hastanelerde hizmet ederken tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir.[22] Muharib olmayan Ermeni askerlere dair kayda

---

18 Günümüzde Elazığ'a bağlı Yurtbaşı Köyü.

19 Kevorkian, a.g.y. s. 397.

20 Anahid Astoyan, "Hayern Osmanyan Panagum 14. darits minçev 1918 [14. Yüzyıldan 1918'e dek Osmanlı Ordusundaki Ermeniler]", *Haygazian Hayakidagan Hantes* 28 (2008), s. 89-131.

21 Yeghig Cerecyan, a.g.y. s. 81.

22 Ermeni Etıbba Cemiyeti'ne dair en önemli çalışına, Arsen Yarman'ın konu üzerine yayınladığı kitaptır. Kitapta cemiyetin yayınladığı bu kitapçığa ve savaş sırasında orduda hizmet eden Ermeni subaylara dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. bkz: Arsen Yarman, *Ermeni Etıbba Cemiyeti 1912-1922: Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 307-314. Konu üzerine yazılan daha eski tarihli bir eserde ise Doktor Kaspar M. Garoyan, savaşta hayatını kaybeden Ermeni doktorların sayısının Ermeni Etıbba Cemiyeti'nin verdiği rakamlardan daha fazla olduğunu iddia

değer bir diğer durum ise, bu kişilerin savaş bitimine kadar Osmanlı ordusuna sadık kaldıklarına dair elimizde önemli kanıtların olmasıdır. 1918'de Adana'da hizmet veren baştabip Ohannes Efendi'yle ilgili[23] ve yine 1918'de Musul'da ordu çekildikten sonra orada kaldıkları için Divan-ı Harb'de gıyaben idama mahkûm edilen iki silah ustasına dair belgeler[24] ile savaş sırasında Osmanlı ordusunda görev yapmış olan doktor Cebecyan'ın günlüğü[25] bu gruba dair elimizdeki kanıtlardan sadece bazıları. Sürmenyan'ın anıları bu grubun yaşadıklarına dair de bize bazı küçük ipuçları sunuyor.

Üçüncü ve son grup ise, sayıları ilk ikisinden daha az olan ve haklarında en az bilgiye sahip olduğumuz Osmanlı Ermenisi ihtiyat zabitleri ile Harbiye Mektebi mezunu muharib muvazzaf subaylardır. Aşağıda da gösterileceği üzere, II. Meşrutiyet döneminde, bu grubun eşit vatandaşlık ilkesi temelinde ve ordunun eğitimli zabit ihtiyacını karşılamak üzere

---

etmektedir. Doktor Kaspar M. Garoyan, *Medz Yeğerni Nahadag Hay Bıjişgneri* [Büyük Felaketin Şehit Ermeni Doktorları], (Boston: 1957), s. 232-233.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), DH. EUM., 50-52.

24 B.O.A., I. DUIT., 176-109

Harbiye Nezareti, Adliye-i Askeriyye Dairesi,
İrade-i Seniyye
Musul'ın tahliyesinde ihtifaf ile kıtalarına iltihak etmeyerek düşman tarafında kalmakla maznun Haleb Zabitan Talimgahı'nda tüfengçi ustası Aşot Efendi bin Ohannes ve On Birinci Alay'ın ikinci taburu tüfenkçisi Kütahyalı Kigork Efendi bin Ayvaz'ın ani'l-gıyab icra kılınan muhakemelerinde harekat-ı vakıaları askeri ceza kanunname-i hümayununun yüz otuz yedinci maddesine temas eylediğinden madde-i maruza mucibince idamlarına ve hukuk-u medeniyyeden iskatlarına ve emval ve emlakının haczine dair On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan baştahrirat mürsel fi 11 Kanun-i sani 336 tarihi ve bir numerolu mazbata ile gıyaben verilen hükm ele geçdikleri takdirde tekrir-i muhakeme edilmek üzere tasdik olunmuştur.
İşbu irade-i seniyyenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur. Fi 12 Şaban 1338 ve fi 1 Mayıs 1336
Sadr-ı azam ve Harbiye Nazırı vekili
Damad Ferit Paşa

25 *Osmanyan Gayseragan Panaki Sba Pjişg Avedis Cebecyanin Orakirı 1914-İ918* [Osmanlı Ordu-yu Hümayunu'nda Subay Tabib Avedis Cebecyan'ın Günlüğü 1914-1918], (Beyrut: 1986).

İhtiyat Zabiti Mekteplerine ve Harbiye Mektebi'ne kabul olunduklarını, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında orduda hizmet verdiklerini biliyoruz. Mesela Balkan Savaşları arifesinde, 1912 ağustosunda Beylerbeyi İhtiyat Zabiti Mektebi'nden mezun olan 273 zabitten 16'sı Ermeni Osmanlı vatandaşıdır.[26] Bilindiği üzere ihtiyat zabitleri, zorunlu askerlik hizmeti sırasında eğitimlerini subay olarak almak üzere askere çağrılanlardan oluşmaktaydı ve subay açığının arttığı dönemlerde –kısacası savaşlarda– orduda subaylık görevini üstlenmekteydiler.[27] Osmanlı Ermenisi ihtiyat zabitlerinin Balkan Savaşları'ndan itibaren orduda görev aldığı görülmektedir. Andonyan, eserinde, Yanya'da muharebede hayatını kaybeden ihtiyat zabiti Ohannes Efendi'nin ağzından –dönemin ruhunu yansıtan– şu sözleri aktarmaktadır: "Bana bakın! Ben Ermeniyim ve uzaklardan sizin [Arnavut askerlerin] memleketinizi korumak için geldim, fakat siz çakallar gibi kaçıyorsunuz. İleri kahramanlar! Varol Osmanlı İmparatorluğu!"[28] Osmanlı Ermenisi ihtiyat zabitlerinin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tecrübeleri ise araştırılmayı bekleyen konulardan biridir.[29]

Son dönem Osmanlı ordusundaki Harbiye Mektebi mezunu Ermeni muvazzaf subaylar hakkındaki bilgilerimiz ise oldukça sınırlıdır. Bu gruba

---

26 Bu Ermenilerin isimleri ve memleketleri şöyledir: B.B. Arbiar Der Markaryan (Bitlis), Avedis Gadarinyan (Albıstan/Elbistan), Nışan Baghdadlıyan (Zeytun), Khoren Kalaycıyan (Urfa), Krikor Mıçikyan (Bandırma), Garabed Akilyan (Malatya), Hımayyag Manugyan (Van), Zohrab Bakrevantyan (Van), Garabed Khıtıryan (Evereg), Sahag Sahagyan (Bolu), Hagop Der-Krikoryan (Sıvaz/Sivas), Vahan Hayrigyan (Brusa/Bursa), Krikor Amirayan (Papert/Bayburt), Misak Minasyan (Trabizon/Trabzon), Garabed İknadiosyan (Bardizak/Bahçecik). "İhtiyat Zabitleri Mektebi: Diploma Teslim Töreni ve Ermeni Mezunları," *Jamanak*, no. 1178, 31 Temmuz - 13 Ağustos 1912, s. 3.

27 İhtiyat Zabitliği'nin Osmanlı askerî sistemindeki kurumsal gelişimi için bkz: Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2011(13), s. 45-89.

28 Aram Andonyan, *Badgerazart Intartzag*, s. 890.

29 Mehmet Beşikçi, a.g.y. s. 82-83. Bir Ermeni yedek subayın anılarını konu alan bir çalışma için bkz: Yaşar Tolga Cora, "Hagop Siruni'nin Anıları: Harbiye'de Birkaç Ay (1914)", *Toplumsal Tarih*, no. 253 (Ocak 2015), s. 72-76.

dair önemli bir tartışmayı ilk olarak Teğmen Vahan Pastırmacıyan üzerine çalışmasıyla Rober Koptaş başlatmıştı.[30] Koptaş, General Ziya Yergök'ün anılarına dayanarak Vahan Pastırmacıyan'ın Kafkas Cephesi'nde çarpıştığını ve hatta Sarıkamış Muharebeleri'nden birinde yaralandığını belirtmişti. Vahan Pastırmacıyan'ın ilginç bir özelliği daha vardı, o da –önce Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi, sonra da Rusya'da Ermeni gönüllü birliklerini örgütleyen– devrimci lider Karekin Pastırmacıyan'ın kardeşi olmasıydı. Vahan Pastırmacıyan'ın Osmanlı ordusunda bir subay olmasından daha da ilginci, belki de okuyucuya ilginç gelen, ama aslında doğal olan bu bağlantıydı. Rober Koptaş'ın da altını çizdiği gibi, Osmanlı Ermenilerine yekpare bir grupmuş gibi yaklaşmanın tarihsellikten uzak bir tutum olduğunu göstermesi açısından bu durumun ne kadar önemli olduğunu bir kez daha belirtmek gerekli.

Osmanlı Ermenisi subaylara yönelik ilgiyi Sarkis Torosyan'ın kitabı etrafında dönen tartışmaların artırdığı bir gerçek. Türkiye'de etnik bakımdan Türk olmayan unsurların ordudaki varlığını vurgulamaktan kaçınan mevcut (askerî) tarih yazıcılığını Sarkis Torosyan'ın anıları üzerinden eleştiren Ayhan Aktar ile Torosyan'ın kitabının anıdan ziyade kurmaca bir metin olduğunu, bu yüzden tarihsel bir kaynak olarak ele alınamayacağını söyleyen Halil Berktay arasında 2010 yılında başlayan tartışmanın, Torosyan'ın anılarının 2012 yılında yayınlanmasından sonra başta Taner Akçam ve Hakan Erdem olmak üzere birçok akademisyenin katılımıyla genişlediği ve bu önsözün kaleme alındığı 2014 kışında halen devam ettiği görülmektedir.[31] Bu tartışmanın –çok farklı yönlerden, mesela Torosyan'ın tarihsel kişiliğinden Oryantalizm tartışmalarına, hatta Osmanlı paleografyasının inceliklerine kadar– tarihyazımı açısından önemli

30 Rober Koptaş, "Two Pastermadjians across the War Front: Deliberate Silences of Turkish Nationalist Historiography", Fifth Workshop for Armenian/Turkish Scholarship (WATS), "The Boundaries of Genocide: Intentions, Histories, Peoples"da sunulan tebliğ, New York University, 14-16 Mayıs 2006.

31 Ayhan Aktar, *Yüzbaşı Sarkis Torosyan: Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012). Yusuf Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında: Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012). Taner Akçam, Halil Berktay, Ayhan Aktar ve başka yazarlar tarafından *Taraf*, *Radikal*, *T24* ve *Agos* gibi yayınlarda burada isimlerinin verilmesine imkân olmayacak miktarda yazı yayınlanmış ve önemli tartışmalar yapılmıştır.

noktalara işaret ettiğinin gözardı edilmemesi gerekir. Muhtemelen Torosyan etrafındaki tartışmaların uzun vadede Türkiye'deki tarihyazımına yapacağı en önemli katkı, hâkim pozitivist tarihyazımı yaklaşımlarının sorgulanmasıyla birlikte, anı türü otobiyografik metinlerin kullanımına getireceği yenilikler olacak gibi görünüyor.[32] Elinizdeki çalışma da tarihyazımına bu yönde bir katkı yapmayı amaçlıyor.

Pastırmacıyan, Torosyan ve benzerleri hakkındaki tartışmaların, doğal olanı, yani Türk ve Müslüman olmayan unsurların imparatorluk ordusunda hizmet etmelerini, hatta vatanları uğruna hayatlarını kaybetmelerini –onları yok sayan resmî tarihe karşı durarak– aktarırken, bu kişilerin her birinin farklı bir birey olduğunu, farklı hikâyeleri olduğunu yeterince vurgulamadıkları görülmektedir. Farklı bireylerin ve hikâyelerinin gözardı edilmesi, resmî tarihin bugüne kadar ya yok saydığı ya da ötekileştirdiği Ermenilerin yerine "iyi" Ermenilerin de olduğunun vurgulanmasıyla, "kötü" Ermeni - "iyi" Ermeni ikileminin yeniden üretilmesi tehlikesini içermektedir. Bu sebeple, Sürmenyan'ın anıları yayına hazırlanırken bu ikilemden kaçınıldığının altını çizmek gerekiyor. Başka bir deyişle bu anılar, günümüz okuyucusunun tarihî bir figürü, Osmanlı Ermenisi bir subayı nasıl gördüğü, algıladığı ve yorumladığından çok, Sürmenyan'ın kendisini ve çevresindeki olayları –muhtemelen okuyucunun algıladığından oldukça farklı bir biçimde– nasıl anlattığına odaklanmak gerektiği düşünülerek yayınlanıyorlar.

Sürmenyan'ın anıları, Osmanlı ordusunda Türk ve Müslüman olmayan bireylerin de olduğunun vurgulanmasının önemini yadsımadan, bunun biraz daha ötesine geçerek, Osmanlı Ermenisi subayların II. Meşrutiyet dönemindeki askerliklerinin ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tecrübelerinin tarihyazımında daha merkezî bir yer alması gerektiği düşüncesiyle yayına hazırlandı. Bu eksikliğin tarihyazımı açısından daha genel bir eksiklikle alâkalı olduğunun altı çizilmelidir. Osmanlı Ermenileri hakkındaki tarihyazıcılığında görülen en büyük eksikliklerden biri, 1915-16 yıllarında Ermeni halkının Anadolu'daki varlığının yok edildiği gerçeğini reddetmeyen, öte yandan Osmanlı Ermenilerinin 1915'ten

---

32 Suavi Aydın, "Otobiyografi Nasıl Okunur? Biteviye Tarihçiliğin Açmazlarına Dair", yayınlanmamış metin. Yayınından önce çalışmasından faydalanmama izin veren Suavi Aydın'a teşekkürlerimi sunarım.

önce de bir tarihe sahip olduğunu unutmayan çalışmaların azlığıdır.[33] Bu gerçeğe dikkat çekerken farklı dillerdeki ve türlerdeki kaynaklardan faydalanmanın ve bu kaynaklardan ortaya çıkan tekil örnekler ile genel arasındaki ilişkileri açığa çıkarmanın önemi daha da artıyor. Ancak bu çalışmalar sayesinde Osmanlı Ermenileri hakkındaki tarihyazıcılığını tahakküm altında tutan mevcut önyargı, önkabul ve klişeler sorgulanabilir, Osmanlı Ermenilerinin 1915 öncesinde toplumun farklı katmanlarında farklı roller üstlendikleri, kısacası tecrübelerinin farklılıkları ve benzerlikleri günışığına çıkarılabilir.[34] Osmanlı Ermenilerinin toplumun önemli parçalarından biri olduğu görüldüğünde, yok edilmeleri sırasında yaşanan insanlıkdışılığın boyutlarının daha iyi anlaşılması yönünde de kritik bir adım atılmış olacaktır. Kalusd Sürmenyan'ın anıları bu eksiklikleri tek başına doldurmaktan çok uzak da olsa, bu yönde yapılmış bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Kalusd Sürmenyan Kimdir?

Doğum tarihini net olarak bilemediğimiz Kalusd Efendi, 1890'lı yıllarda Erzincan'da, Erzincan'ın önemli ailelerinden biri olan Sürmenyanlara mensup olarak dünyaya geldi. Kalusd Efendi'nin dedesi Kaspar Ağa'nın ataları Trabzon'un Sürmene kazasından Erzincan'a göç ettikleri için bu soyadı almışlardı ve yine Kalusd Efendi'nin belirttiğine göre, Erzincan'da kendi isimleriyle anılan bir mahallede oturuyorlardı.[35] Hem İstanbul hem de Anadolu'daki tüccarlara dair bilgiler içeren *Annuaire Oriental*'lerde (Şark Ticaret Yıllıkları) Sürmenyan ailesine dair

---

33 Bu eleştiriye istisna teşkil eden çalışmalardan biri için bkz: Vahe Tachjian (ed.), *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society, Vol. 1*, (Berlin: A Houshamadyan Publication, 2014).

34 Ohannes Kılıçdağı doktora tezinde Osmanlı Ermenilerinin Meşrutiyet dönemindeki askerlik deneyimlerini, bunun Ermeni basınındaki yansımalarını ve Ermeni toplumunda konu hakkındaki mevcut görüşleri ayrıntılarıyla incelemiştir. bkz: Ohannes Kılıçdağı, "Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians After the 1908 Revolution: Between Hope and Despair", yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014. Özellikle bkz: s. 241-275.

35 Kalusd Sürmenyan, *Yerzınga* [Erzincan], (Kahire: Sahag-Mesrob, 1947), s. 257.

bilgiler bulmak mümkün. Bu kaynağa göre Erzincan'da 1881 yılında Hampartsum Sürmenyan sarraftı.[36] 1880'li yılların sonunda ve 1890'lı yılların başında Sürmenyan Kardeşler yine şehirdeki önemli sarraflardandı.[37] Sürmenyan Kardeşler 1890'larda Erzincan'ın önde gelen tüccarları arasındaydılar,[38] 1900'lerin başında ise Arşag Sürmenyan şehirdeki iki ayakkabı imalatçısından biri olarak kaydedilmişti.[39] Arşag Sürmenyan'ın Kalusd Efendi'nin babası mı, yoksa başka bir akrabası mı olduğuna dair elimizde ne yazık ki bir bilgi yok. Ama şunu da eklemek gerekir ki, Sürmenyan'ın 1914 yılında evlendiği eşi Asdğig de şehrin diğer ayakkabı imalatçısı olan Sarrafyanlara mensuptu. Hatırattan öğrendiğimiz kadarıyla, Kalusd Efendi'nin kayınbiraderi de savaş döneminde ordunun Erzincan'daki tabakhanesinde çalıştırılıyordu.

Başka iki Sürmenyan'ın, Kirsag'ın Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi'nin (*Armenian General Benevolent Union*) Erzincan şubesinde aza olduğunu ve Mihrtad'ın Taşnaktsutyun Partisi'nin *Gaydzak* (Kıvılcım) grubuna üye olduğunu da biliyoruz.[40] Bu bilgiler bize Kalusd Sürmenyan'ın Erzincan'ın önde gelen bir Ermeni ailesine mensup olduğunu düşündürüyor. Bu bilgilerin işaret ettiği başka bir nokta ise, devrimci ya da milliyetçi Ermenilerle Osmanlı ordusunda subay olan Kalusd Efendi'nin aynı aileye mensup olmasıdır. Bu, Vahan - Karekin Pastırmacıyanlar arasındaki ilişkinin belki de yegâne örnek olmadığını, aynı aileden farklı görüşlere sahip insanların çıktığını göstermesi açısından da önemlidir.

Kalusd Sürmenyan Nasıl Subay Oldu?[41]

Kalusd Sürmenyan, anılarında Erzincan'daki Ermeni Merkezî Mektebi'ni (Getronagan Varjaran) 1905'te bitirdiğini, Ermenilere de açık olan Erzincan İdadi-i Mülkiyesi'ne 1906'da başladığını, bu oku-

---

36 *L'indicateur Ottoman: Annuaire-Almanach du Commerce*, v. 2 (1881), s. 447.

37 *Annuaire Oriental du Commerce*, v. 9 (1889), s. 734, v. 10 (1891), s. 877.

38 *Annuaire Oriental du Commerce*, v. 13 (1895), s. 939.

39 *Annuaire Oriental du Commerce*, v. 19 (1903), s. 1669.

40 Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 62, 230.

41 Bu bölüm K. Sürmenyan'ın anıları temel alınarak hazırlanmıştır. Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 259-261.

lun tek Ermeni öğrencisi olduğunu yazmaktadır. İdadi-i Mülkiye'de bir süre okuduktan sonra Erzurum'daki İdadi'ye nakil olmak üzereyken, II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Erzincan'daki Rüştiye-i Askeriye imtihanlarına girmiş, daha önce bir devlet okulunda okuduğu için sınava giren diğer Ermenilere göre daha başarılı olarak Rüştiye'nin son sınıfına kaydolmuştur. Askerî Rüştiye'den sonra da bir sene yine Erzincan'da Askerî İdadi'ye devam etmiş, 1910 yılında İstanbul'a giderek Harbiye Mektebi'ne başlamıştır. 1912 yazında ise "mülâzım-ı sânî" (teğmen) rütbesiyle mezun olduğunu belirtmektedir. Kalusd Sürmenyan, Harbiye Mektebi'nde başka Hıristiyan öğrencilerin de –bir Bulgar, birkaç Rum ve ağırlıklı olarak Ermeni– olduğunu söyler. Hatırladığı kadarıyla da şu listeyi bizlerle paylaşır (liste 1):[42]

Liste 1:

Harbiye'nin ilk Ermeni mezunları:

Karnig Navasartyan	(Bolis/İstanbul)
Melkon	
Harutyun (Süvari)	(Tokat)
Vahe Çoburyan	(Bolis/İstanbul)
Ohannes	(Maraş)
Rupen	(Samson/Samsun)
Kalusd Sürmenyan	(Yerzınga/Erzincan)
Ohannes Aginyan	(Sebastia/Sivas)

Harbiye'den Cihan Harbi'nden önce mezun olan Ermeniler:

Dikran Bağdasaryan	(Şatakh/Çatak)
Ardaşes Amiryan	(Şatakh/Çatak)
Mıgırdiç Şalcıyan	(Van)
Mıgırdiç Hancıyan	(Van)
Krikor Sarrafyan	(Yerzınga/Erzincan)

42 Sürmenyan Harbiye'de ilk isimlerle hitap edildiği için bazı kişilerin soyadını hatırlayamadığını belirtiyor.

Şahen Tatigyan	(Yerzınga/Erzincan)
Vahan Pastırmacıyan	(Garin/Erzurum)
Mesrob Kaçperuni	(Pağeş/Bitlis)

Kaynak: Kalusd Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor yev Zinvoraganutyuni Nakh Daçgagan aba Haygagan Panagnerun Meç*, s. 120.

Kalusd Sürmenyan'ın da dahil olduğu bu listeyi dönemin Ermeni basınında çıkan haberler de desteklemektedir.[43]

Kalusd Efendi, askerî okul imtihanlarına Ermenilerin militarizmini destekleyen gençlikten etkilenerek girdiğini söyler ve bir subay olarak "Osmanlı Ermenisi askerlerin haklarını korumak istediğini" belirtir. Ermenilerin askerlik yapmalarına dair düşüncelerin sadece Sürmenyan'a ait olmayıp o dönemde hayli yaygın olduğunu gösteren çalışmalar mevcut. Ohannes Kılıçdağı'nın II. Meşrutiyet dönemi Ermeni basını üzerine incelemesi, Osmanlı Ermenileri arasında tıpkı dönemin Osmanlı-Türk basınında olduğu gibi vatan müdafaasının bir görev olarak algılandığını, her vatandaşın bu görevi yerine getirmesi gerektiğine dair görüşlerin yaygınlığını gözler önüne sermektedir. Ama askerliğe olan bu ilginin toplumun çok büyük kısmını ilgilendiren, daha çok görev ve haklar üzerinden tanımlanan bir vatandaşlık tanımı için önemli olduğu, Sürmenyan gibi askerliği bir meslek olarak seçenlerin ise başka saikleri olabileceği akıldan çıkarılmamalı. Kalusd Sürmenyan, "Osmanlı Ermenisi askerlerin haklarını korumak istediğini" belirttikten hemen sonra "aynı zamanda askerliğin sunduğu fırsatlardan etkilendiğini" ekler ve şöyle devam eder:

> "Türkiye'de –Almanya'da olduğu gibi– askerler ayrıcalıklı bir sınıftı. Askerler çok saygıdeğerdiler ve bir ölçüde soylu sayılıyorlardı. Hakikatte askerlik mesleği göz kamaştırır ya da o zamanlar kamaştırıyordu diyelim."[44]

---

43 "...Harbiye Mektebi'nden bu sene diploma alan, mülâzım-ı sânî rütbesiyle mezun olan Ermeniler: Hovhannes Ef. (Maraş), Kalusd Ef. (Yerzınga/Erzincan), Rupen Ef. (Kumkapu), Vahe Ef. (Taksim), Hovhannes Ef. (Sıvaz/Sivas)". "Harbiye Mektebi'nin Dünkü Ödül Töreni", *Jamanak*, no. 1177, 30 Temmuz - 12 Ağustos 1912, s. 3.

44 Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 259.

Anılarında askerliğe ve subaylığa dair söylediği başka olumlu sözlere dayanarak, özellikle sağladığı saygı ve itibardan ötürü orduda kariyer sahibi olmanın Kalusd Sürmenyan için bir hayli önemli olduğu söylenebilir. Sürmenyan, bu düşüncesinde tabii ki yalnız değildi; birçok genç Türk subayın[45] ve yine aynı şekilde çoğu Arap subayın[46] alt ve orta sınıf ailelerden geldiği bilinmektedir ve askerlik mesleğinin bu kişilere Osmanlı toplumunda yükselmek için önemli imkânlar sunduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Kalusd Sürmenyan'ın durumu bunlardan biraz daha farklıydı. Hatırlanacağı üzere, Erzincan'ın önde gelen bir ailesine mensup olmasına rağmen, en önemli sosyal hareketlilik araçlarından biri olan subaylık kurumunun 1908 öncesinde gayrimüslimlere kapalı olması onun bu yolla toplumda yükselmesini engelliyordu. Anılarında belirttiği gibi, Kalusd Sürmenyan'ın "Ermeni millettaşlarını korumak" gibi sadece Ermeni olmasıyla açıklanabilecek amaçlarının yanında, etnik kökeninden tamamen bağımsız ve Osmanlı yönetici eliti dışından gelen bütün subaylarda gözlemlenebilen kariyer amaçlı hedefleri de vardı. Başka bir ifadeyle, II. Meşrutiyet ile birlikte Ermenilere açılan askerlik yolu, onlara Osmanlı toplumunda daha önce sahip olmadıkları bir şekilde itibar ve sosyal hareketlilik sağlayacaktı. Askerliğin sadece vatana karşı zorunlu bir ödev olarak değil, aynı zamanda *Harbiyeliliğin* sağladığı ortak bir kültür ve itibarla da Meşrutiyet döneminin müsavat ve uhuvvet ilkelerinin hayata geçirilebileceği alanlardan biri olduğu düşünülebilir.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kalusd Sürmenyan ve Ailesi Neler Yaşadı?

Kalusd Sürmenyan'ın anılarından hareketle, onun Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadıklarına dair şu özete ulaşabiliriz: Kalusd Efendi, 1912 yazında Harbiye'den mezun olduktan sonra, merkezi memleketi Erzincan'da bulunan 4. Ordu'da görevlendirilir, fakat Balkan

---

45 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (Londra: Routledge, 1993), s. 34.

46 Mesut Uyar, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History* 20 (2013), s. 533. Uyar'ın bu makalesi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki Arap subaylar hakkında çok faydalı bilgiler ve önemli yorumlar içermektedir.

Savaşları'ndan dolayı "belinde takılı kılıcı, parlayan düğmeleri ve apoletleriyle gururlu ve mutlu olduğu memleketinden" ve "bu ihtişam"dan ayrılması gerekir; alayı ile birlikte Çatalca'ya gönderilir. Çatalca'dan döndükten sonra bir süre Amasya'da bulunan Sürmenyan, 1914 ağustosunda seferberliğin ilanıyla Karadeniz'e gönderilir. Alayı Samsun - Giresun hattını korumakla görevlendirilmiştir. Savaşın ilanından sonra ise Kafkas Cephesi'ne hareket eder, Tortum - Oltu hattında takım komutanı olarak görev yapar ve Oltu civarında bir tepedeki çarpışmada yaralanır.

Kalusd Sürmenyan'ın bundan sonraki dönemde yaşadıkları, anılarının en çarpıcı bölümlerinden birini oluşturur. Sarıkamış yenilgisinden sonra, subay olduğu için Ermeni askerlerden farklı olarak silahsızlandırılmaz, ama cephe gerisinde bir göreve atanır. Önce yöredeki Amele Taburlarına komutanlık etmek için Sansa Vadisi'nde görev yapmaya başlar, Mayıs 1915'te Erzincan'da tehcir kararının uygulanmaya başlanmasından hemen önce şehrin önde gelen Ermeni ailelerinin şehirden çıkarıldığı günlerde o da Erzincan'dan çıkarılır. Kalusd Efendi Erzurum'da bir göreve atanır ve ailesini –annesi, karısı, kızkardeşi ve onun çocuklarını– yanına almasına izin verilmez. Erzurum'dayken Erzincan'daki Ermeni subay ailelerinin de tehcire tâbi tutulduğunu öğrenir. Oradayken komutanı 3. Ordu Menzil Müfettişi Fuat Ziya Bey [Çiyiltepe], ailesine sahip çıkması için Kalusd Efendi'yi Erzincan'a, Erzincan - Erzurum arasında iaşe taşıyan 8. Deve Kervanı'na komutan olarak yollar, fakat Kalusd Efendi geç kalmış ve vardığında ailesi şehirden çoktan çıkarılmıştır.[47]

Kalusd Sürmenyan, deve kervanının çavuşu Şaban'ı yanına alarak ailesinin peşinden tehcir kervanlarının izlediği yola çıkar ve onları Agın'da (Eğin/Kemaliye) bulur. Bu sırada, Ermeniler arasında isyan çıkarmaya teşebbüs etme ithamıyla tutuklanır ve Divan-ı Harb'de yargılanmak

---

47 Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle Kafkas Cephesi'ne iaşe ve mühimmatın nakliyesi sırasında ciddi sorunlar yaşandığı bilinmektedir. İnsanların ve her türlü binek hayvanının yanı sıra deve kervanları da bulunmaktaydı. Savaşın başında Erzurum'a nakliye işlerinde kullanılan büyükbaş hayvanların dışında, Mamürat'ül-Aziz (Elazığ) vilayetinden Erzurum - Erzincan arasında kullanılmak üzere 300 deve daha gönderilmişti. Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s. 191.

üzere Harput'a gönderilir. Sürmenyan'ın ailesi de Kalusd Efendi'nin tutuklanmasından sonra yola devam etmeye zorlanır. Sürmenyan, ailesini alıkoyup yerleştirmesi için Arapgir'de bir subayı ikna eder. O dönemde İstanbul'dan taşraya gönderilen ve Ermeni asker, subay ve tabip ailelerinin tehcirden muaf tutulduğunu söyleyen emir bu iknada belirleyici olur.[48] Böylelikle Kalusd Sürmenyan'ın ailesinin hayatta kalması için umutlar artmıştır. Harput'ta üç ay hapis yattıktan sonra ailesini yanına alarak tekrar Erzincan'a döner, önce Sansa'ya, oradan da Rusların Anadolu'da ilerledikleri dönemde Gamakh'a (Kemah), sonra Sivas'a ve en sonunda da Zile'ye gönderilir. Zile'de içlerinde Vahan Pastırmacıyan'ın da bulunduğu bir grup Ermeni subayla birlikte bir yıl kadar kalır. Talimgâhta askere alınanların eğitimlerinden sorumludur; bölük komutanlığı ve tabur komutan vekilliği görevlerini yerine getirir. Burada hizmet verirken, kendisinin kayıtlarda "müntehir oldu" (intihar etmiş) ifadesiyle yer aldığını öğrenir. Yapılan yazışmalar sonucunda bu yanlışlığın giderilmesi üzerine, 1917'de mülâzım-ı evvel rütbesine yükseltilir ve "Harb Madalyası"yla taltif edilir. Kalusd Efendi, Zile'de talimgâhta görevli Ermeni subayların listesini şu şekilde vermektedir (liste 2):

Liste 2:

Zile'deki Ermeni Subayların Listesi (1917)

Yüzbaşı - Doktor	Mikayel Keşişyan	(Malatya)
Yüzbaşı - Doktor	Cingizyan	(Samson/Samsun)
Mülâzım-ı evvel - Eczacı	Setrag	(Kharpert/Harput)
Mülâzım-ı evvel	Vahan Pastırmacıyan	(Garin/Erzurum)
Mülâzım-ı evvel	Kalusd Sürmenyan	(Yerzınga/Erzincan)
Mülâzım-ı sânî	Hay Kıntuni	(Khaçin/Saimbeyli)
Mülâzım-ı sânî	Hovhannes Sahagyan	(Tercan)

48 Talat Paşa'nın 2 Ağustos 1915 tarihinde çeşitli vilayetlere gönderdiği "Yerleri değiştirilecek Ermenilerden asker, subay ve askeri doktor ailelerinin bulundukları mahallerde bırakılarak yerlerinin değiştirilmemesi"ne dair telgraf. Salahi R. Sonyel, *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, (Ankara: Baylan Matbaası, 1978), s. 4.

Mülâzım-ı sânî	Vartan Pagur	(Sebastia/Sivas)
Mülâzım-ı sânî	Zohrab Pakrevantyan	(Bolis/İstanbul)
Mülâzım-ı sânî	Dikran Kuyumcuyan	(Sebastia/Sivas)
Mülâzım-ı sânî	Karekin Aleksanyan	(Sebastia/Sivas)
Mülâzım-ı sânî	Mıgırdiç Papazyan	(Edirne)
Mülâzım-ı sânî	Manug Avedyan	(Sebastia/Sivas)
Mülâzım-ı sânî	Bedros	(Bolis/İstanbul)
Mülâzım-ı sânî	Vartan	(Sebastia/Sivas)
Mülâzım-ı sânî	Ohannes	
Silah ustası	Hetum	
Astsubay	Kasbar	(Dikranagerd/ Diyarbakır)
Astsubay	Arşag	(Papert/Bayburt)

Kaynak: Sürmenyan, *Dacgahay Zinvor*, s. 121.

Kalusd Efendi, Zile'den sonra, 1918'in ilk aylarında tekrar Kafkaslar'a doğru hücuma kalkan Osmanlı ordusuyla hareket etmiş, Nisan 1918'de Batum'a girmiş ve Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı ordusunun Batum'dan çekilmesine kadar orada orduyla beraber kalmıştır.[49] Kalusd Efendi Batum'da uzun süre kalmasına rağmen anılarında yaşadıklarına dair pek bilgi vermemektedir. Başka bir kaynaktan ise Kalusd Efendi ve Vahan Pastırmacıyan'ın bu dönemde Osmanlı idaresi altındaki Batum'un kuzeyindeki çay tarlalarının ve fabrikasının denetiminden, daha sonra da Batum sahil bölgesindeki rediflerden sorumlu olduklarını öğreniyoruz.[50]

Kalusd Efendi, savaş bittikten sonra, mülâzım-ı evvel Pastırmacıyan'la beraber Ermenistan'a geçer ve yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti or-

---

49 Bu dönemle ilgili olarak şu esere bakılabilir: Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), özellikle s. 167-190.

50 Mamigon Aşçıyan, *Yerzınga: Huşer Medz Yeğernen* [Erzincan: Büyük Felaket'ten Anılar], (New Jersey: yayınevi yok, 2008), 44-45. Dikkatimi Kalusd Sürmenyan hakkında bilgiler içeren Aşçıyan'ın anılarına çeken Hovsep Hayreni'ye teşekkürlerimi sunarım.

dusuna katılır.[51] Bu ordudayken Bolşeviklere ve Türklere karşı mücadelede çeşitli görevlerde bulunur. Ermenistan'ın Sovyetleşmesiyle beraber istenmeyen adam ilan edilir ve diğer subaylarla birlikte sürgüne gönderilmesine karar verilir.[52] O günler üzerine anlattıkları ve yaşadıklarıyla Osmanlı ordusundayken Divan-ı Harb'e çıkarılışı arasında paralellikler vardır ve bu da yaşadığı hayal kırıklığını göstermesi açısından önemlidir. Kalusd Efendi, Sovyetleşen Ermenistan'dan kaçar ve hayatının sonuna kadar kalacağı Bağdat'a yerleşir. Anılarını ilk kez yayınladığı 1947'de önce Ermeni Millî Okulu'nda hocalık yaptığını, sonra da ticarete atıldığını söylemektedir. İlerleyen yıllarda aynı okulun müdürlüğünü yaptığına dair elimizde bilgiler mevcuttur.[53]

Kalusd Efendi'nin Birinci Dünya Savaşı boyunca yaşadıkları onu hem ordudaki Müslüman (Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Çerkes vs.) subaylardan hem de tehcir esnasında katledilen ve hayatını kaybeden yüz binlerce Osmanlı Ermenisinden ayırır. Bu yüzden Erzincan'dan çıktığı Mayıs 1915 ile Zile'ye vardığı Mart 1916 arasında yaşadıklarını Homeros'un meşhur destanına benzeterek "mutlak bir Odise" olarak tanımlaması bizi şaşırtmamalıdır.[54] Tehcir kervanlarının peşinde ailesini aradığı bu dönemde,

---

51 Savaş sonrasında Anadolu'ya dönmeyen ve savaştıkları cephelerde kalarak oraya yerleşen Osmanlı subayları oldukça ilginç bir konudur ve Ermeni subayların bu konuda tekil örnek olmadığı görülmektedir. Erkan-ı Harbiye'den yetişen bazı Arap subaylar savaştan sonra memleketlerinde kalmışlardır. Muharrem Mazlum'un *Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi*, (Yıldız: Harb Akademisi Komutanlığı Matbaası, 1930) adlı eserinde verdiği "Erkân-ı Harbiye mektebinden yetişen zabitlerin isimleri[y]le muhtasar tercüme-i halleri" adlı listede bu subaylara rastlanmaktadır. Mazlum, a.g.y. s. 181-320. Benzer bir şekilde bazı Türk ve Kafkas kökenli subayların da savaştan sonra Kuzey Kafkasya'daki Dağlılar Cumhuriyeti'nde hizmet ettiği bilinmektedir. Arsen Avagyan, *Türk Dış Siyasetinde Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti (1920 –1971)*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), s. 32.

52 Ermeni subayların sürgüne gönderilmesiyle ilgili bir tanıklık için bkz: H. Marmandian, "The Exile of the Armenian Army Officers", *The Armenian Review* 11 (1958), s. 102-115.

53 *Azkayin Miatsyal Varjaran (Baghdad-Irak) Darekirk, 1963-1964 Usumnagan Darvats* [Millî Birleşik Okulu (Bağdat-Irak) Yıllığı, 1963-1964 Eğitim Yılı] (Bağdat: Şahinyan, 1965) [sayfa no yok].

54 "Erzurum'dan Erzincan'a, Erzincan'dan Harput'a yolculuğum sırasında halkın

Ermenilere karşı işlenen suçlara, insanlıkdışı muamelelere tanıklık eder ve annesini kaybeder. Anılarından anlaşıldığı kadarıyla, Kalusd Efendi için dayanılması güç bir durum daha vardır; o da, Osmanlı subayı olmasına rağmen, tehcire tâbi tutulanlara yemek ya da para vermek dışında da yardım edememesi, belki de etmemesidir. Anılarında, bu konularda, yapamadıkları ve yapmadıkları hakkında çoğu kez sessiz kalmayı tercih ettiği görülüyor. Belki de, çaresizliğini dile getirmek için sessiz kalmayı bir araç olarak kullanmış olduğu düşünülebilir. Akla gelen bir başka açıklama ise, askerlik mesleğinden kaynaklı olarak yaşadığı olaylara mesafeyle ve soğukkanlılıkla yaklaşma isteğidir. Bunları anlatmak için olanlarla arasına mesafe koyma gerekliliği, aksi halde bu yükü taşıyamayacak olma ihtimali de yine aynı şekilde mümkündür. Anılarında zaman zaman duygusallığı --özellikle de ailesini ararken yaşadığı çaresizlik anlarında– öne çıkarken, zaman zaman da duygusallıktan tamamen uzak kaldığı, olaylar karşısında askerlere has bir soğukkanlılıkla davrandığı görülür. Kalusd Efendi'nin iç dünyasının nasıl karmaşalar ve çarpıklıklarla dolu olduğunun bir kanıtı ise, Harput'ta, Divan-ı Harb'de görülen davasına dair söyledikleridir. Burada sarf ettiği sözler o dönemde bile hâlâ askeriyedeki kariyerinin ve dolayısıyla toplumdaki konumunun aklında olduğunu düşündürmektedir:

> "Askerî nizamname bu tür bir suç için üç yıla kadar hapis öngörüyordu. Fakat mahkeme bana alt sınırı vermişti. Böyle olmakla beraber, temyize başvurdum, bir kısım haklı gösterici sebepler öne sürerek tümden beraatimi istedim. Bu hükmün adıma bir leke ve kariyerimde ilerlememe bir engel olacağını düşünüyordum."

Kalusd Sürmenyan, ailesiyle beraber Zile'de geçirdiği günleri ise özlemle anar. Hem barış hem de refah içinde, muhtemelen aradığı itibara da ulaşmış haldedir. Yıllar sonra Zile'ye dair şunları söyleyecektir:

> "Dürüst olmak adına şunu söylemeliyim ki, Ermeni olmamıza rağmen orduda askerliğin bütün hakları ve yetkilerine mazhardık ve bu, ne kara gözümüz ne de kaşımız içindi (Ermeni değil miydik ve o vakitler Ermeni

---

içinden yürüyordum. Neler görmedim ki... Ben kendim de neler çekmedim ki?.. Mutlak bir Odise..." Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, s. 29-30.

neydi ki...), fakat Türk ordusunda hâkim olan disiplin ruhu, üstlere karşı duyulan saygı, omzumuzda taşıdığımız apolet ve yıldızlar, aynı şekilde bizim yürüttüğümüz görevler sebebiyleydi."[55]

Burada iki noktanın altını bir kez daha çizmek gerek: Kalusd Sürmenyan'ın ve ailesinin savaş sırasında yaşadıkları Ermeni olmasından kaynaklanmaktadır ve bu yaşadıkları onu ordudaki Ermeni olmayan diğer bütün subaylardan ayırır. Öte yandan, Kalusd Efendi'nin ordu mensubu olması ailesini kurtarmasına imkân sağlamış ve bu da onu Anadolu'da yüz binlerce Ermeninin –varlıklı ve ayrıcalıklı olanların bile– yaşadığı trajediden bir ölçüde uzak tutmuştur. Hatta yaşam öyküsünün onu başka Ermeni subaylardan dahi ayırmakta olduğu söylenebilir (bkz. liste 3). Anılarını bu ayrımın farkında olarak yazıp yazmadığı, üzerinde düşünülmesi gereken bir soru olabilir. Bunların dışında akla gelen en önemli soru, bizzat Kalusd Efendi'nin hayatta kalmayı nasıl başardığıdır.

Kafkas Cephesi'nde Görevli 16 Osmanlı Ermenisi
Subaydan Ölenler:
Hovhannes Aginyan – Sarıkamış Muharebesi'nde öldürüldü.
Harutyun (süvari) – Tercan'da çeteler tarafından öldürüldü.
Krikor Sarrafyan – Ilıca'da öldürüldü.
Şahen Tatigyan – Erzincan'da jandarma karakolunda öldürüldü.
Mesrob Kaçperuni – Dağa çıktı, yakalandı, Sivas'ta asıldı.
Yaralananlar:
Kalusd Sürmenyan – Sarıkamış Muharebesi'nde yaralandı.
Dikran Bağtasaryan – Sarıkamış Muharebesi'nde yaralandı.
Esir Düşenler:
Karnig Navasartyan
Ardaşes Amiryan

Kaynak: Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, s. 36.

55 Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, s. 38.

Kalusd Sürmenyan Nasıl Hayatta Kaldı?

Kalusd Efendi'nin hayatta kalabilmesinin arkasında birbiriyle ilişkili farklı sebeplerin bulunduğu düşünülebilir.

Bunlardan ilki, Kalusd Efendi'nin bir Harbiyeli ve Sarıkamış'ta çarpışmış bir mülâzım olarak, diğer subaylarla Harbiyeli olmaktan ve silah arkadaşlığından doğan bir asabiyeye/dayanışma ruhuna (*esprit de corps*) sahip olduğudur. Bu ruhun Kalusd Efendi'nin "Odise"si sırasındaki göstergeleri ise, Kalusd Efendi'ye daimî olarak diğer subaylar tarafından yapılan desteklerdir. Bunlardan biri olan Fuat Ziya Bey'in adı yukarıda zikredilmişti, ama önemli bir ayrıntı olarak Fuat Ziya Bey'in Kalusd'un öğrenci olduğu sıralarda Erzincan'daki Harbiye Mektebi'nden sorumlu olduğunu belirtmemiz gerekiyor, ki muhtemelen Sürmenyan'ı o dönemden hatırlıyordu.[56] Anılarda görüleceği üzere Fuat Ziya Bey dışında da birçok Türk subay Kalusd Efendi'nin yakın dostudur ve bu fevkalâde zor zamanlarda ona farklı şekillerde –maddî yardımla, tehcir sırasında mallarını evinde saklayarak, sivil hapishaneden askerî hapishaneye nakledlerek– yardım etmişlerdir. Bunun da en büyük sebebinin bahsedilen dayanışma ruhu olduğuna şüphe yoktur. Mesela Erzincan mutasarrıfı ve tehcir sırasında bölgede yapılan katliamların en önemli sorumlusu olan Memduh Bey'in neden ona dokunmadığını çok basit bir biçimde açıklamaktadır Sürmenyan:

> "Ne oldu da Memduh beni esirgedi diye şaşırırım. Kuşkusuz askeriye güçlü bir şekilde bana sahip çıkmış olmalıydı ki, Memduh bana el uzatamadı."

İkinci nokta ise, Kalusd Efendi'nin oldukça itaatkâr bir kişi olarak gözükmesidir. Muhtemelen, kendisinin ve ailesinin hayatta kalması ihtimalinin dikkat çekmemesine ve sadakatinin sorgulanmamasına bağlı olduğunu düşünüyordu. Anılarında da, isyan edememekle gösterdiği zayıflıktan ötürü kendisini zaman zaman eleştirdiğini görüyoruz. Hatta

---

56 *TBMM Albümü (1920-2010), cilt 1 1920-1950*, (Ankara: TBMM Genel Sekreterliği, 2010), s. 198. Harbiye Mektepleri, Abdülhamid döneminin sonlarında İstanbul dışındaki ordu merkezlerinde kurulan askerî yüksek okullardı.

bu bölümler, askerî kimliğinden uzak –sivil/birey– Kalusd Sürmenyan'a en çok yaklaşabildiğimiz anlardır. Fakat ilginç olan, bu tepkiyi devlete yahut mensubu olduğu orduya karşı değil, ailesini kanuna aykırı olarak tehcire tâbi tutanlara ve kendisini tutuklayanlara yöneltmek istemesidir. Bunların dışında, yaşanan vahşeti çoğu zaman tüm çıplaklığıyla anlatır ve Erzincan yöresindeki katliamların en önemli sorumluları olan ve daha sonra yargılanarak mahkûm edilen başta Mutasarrıf Memduh Bey, Mebus Halet Bey ve Otelci Hafiz Abdullah Avni olmak üzere birkaç kişiyi çok sert biçimde eleştirir.[57] Ama burada da eleştirilerinin hedefinin, mensubu olduğu ordu ve komutanları olmak yerine, birkaç istisna dışında sivil yöneticiler ve çeteler olduğunun altını çizmek gerekir.

Bununla ilgili olarak dikkat çeken başka bir konu, anılarında ordudan firar eden Ermeni subaylardan bahsetmemesine rağmen, Sürmenyan'ın çeteler tarafından katledilen subayların isimlerini vermesidir. Başka bir ifadeyle, Kalusd Sürmenyan, en azından 1947'de yayınlanan anılarında, bugünkü algı ve beklentilerimize pek de uymayan bir şeyin altını çiziyor: Her ne sebepten ötürü olursa olsun, 1915'ten önce ve sonra orduya sadık kaldığının.

Sürmenyan'ın hayatta kalmasını sağlayan üçüncü bir sebebin de, savaş sırasındaki zayiatın hızla artmasıyla ortaya çıkan Osmanlı ordusunda yetişmiş subay eksikliği olduğu ileri sürülebilir. Bu yüzden, Ermeni subayları katletmek yerine onları cephe gerisinde görevlendirmek, ordu açısından daha faydalı bir seçenek olmuş olabilir. Bu da Kalusd Sürmenyan'ın "isyana teşvik" ithamıyla çıkarıldığı Divan-ı Harb'de "görevini izinsiz terk etmekle" yargılanmasını ve asgari cezayı almasını bir nebze açıklamaktadır. Bu durum ilk bakışta gerçekdışı gözükse de, ordunun yetişmiş subay konusunda yaşadığı sıkıntıların buna yola açmış olabileceğine dair başka örnekler, özellikle ordu yönetiminin Arap subaylarla olan ilişkilerinden verilebilir. Mehmet Şerif al-Farukî vakası bu konuda aydınlatıcıdır. Al-Farukî, ordudan firar edip Mekke Şerifi'ne katılmak üzereyken

---

57 Bu kişilerin Erzincan yöresindeki katliamlardan ötürü yargılanmaları ve aldıkları mahkûmiyetler hakkında bkz: *"Tehcir ve Taktil": Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Vahan N. Dadrian, Taner Akçam (der.), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008), s. 691-694.

yakalanmış olmasına rağmen kısa bir süre sonra ordu tarafından Çanakkale Cephesi'ne gönderilmiş ve on gün içinde İngiliz tarafına firar etmiştir.[58] Bu yüzden Kalusd Sürmenyan'ın Divan-ı Harb'deki cezasını tamamladıktan hemen sonra Sansa'ya gönderilmesi de şaşırtıcı değildir. Zaten o dönemde Sansa'daki Amele Taburlarında Ermenilerin büyük çoğunluğunun katledildiğini belirtmektedir.

Kalusd Sürmenyan'ın hayatta kalmasında yukarıda sayılan unsurların hepsinin etkili olduğu düşünülebilir ve hatta bunların bir kısmının diğer Osmanlı Ermenisi subaylar tarafından da paylaşılmış olması mümkündür. Bununla beraber, bu çıkarımların Kalusd Efendi'nin anlatısına dayandırıldığı, Kalusd Efendi'nin bahsetmediği başka sebepler de olabileceği ve bunların ancak başka tarihsel bilgiler ışığında ortaya çıkabilecekleri (ya da asla çıkamayacakları) akılda tutulmalıdır. Bu sebeple son olarak anılara ve anıların kaynağına dair bazı bilgilerin verilmesi faydalı olacaktır.

Kaynak: Sürmenyan'ın İki Anısı

Tarihçilerin otobiyografilere ve anılara her zaman şüpheli gözle baktığı, onları birincil kaynak saydıkları arşiv belgelerinden daha aşağıda gördükleri bir sır değil. Aslında bu duruma otobiyografi ve anının da tıpkı tarih gibi bir "hakikat" sunma iddiasında bulunması yol açmaktadır, fakat anı türü eserlerin iddialarının temel dayanağı, akademik bir disiplin olan tarihin kaynaklarından farklı olarak, kişisel hafızaya dayanmaları ve bir dereceye kadar kişisel kaygı ve inisiyatifle kaleme alınmış olmalarıdır. Başka bir ifadeyle, tarihçinin belgeyi "okuyarak" ulaşacağı, nesnel olma iddiasını taşıyan yorumlara zaten anının yazarı hatırlama ve yazma sırasında ulaşmıştır bile, bunun da akademisyen tarihçiyi en hafif ifadeyle rahatsız etmesi kaçınılmazdır. Osmanlı tarihçilerinin büyük bir çoğunluğu –Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında yok edilmeleri gibi tartışmalı olduğu iddia edilen bir konuya özgü olmayan bir biçimde– anıları uzun zaman pek de güvenilir olmayan kaynaklar şeklinde görmüşlerdir. Bu görüşün temelinde de, özellikle anı ve tanıklık gibi kişisel anlatıları merkezine alan algı ve zihniyet tarihi çalışmaları yaygınlaşmadan önce, bu tür arşiv dışı kaynakların içlerinden "hakikatin" ayıklanması

---

58 Uyar, a.g.y. s. 539.

gereken malzemeler olarak görülmesi yatmaktadır. Buna karşıt olarak "hakikat"in çoğul ve ulaşılamaz olduğunun öne sürülmesi gerekmiyor. Suavi Aydın'ın da belirttiği gibi: "'Hakikat' tektir, ama ona ilişkin anlatı, belge ve hafıza kaydı çoğuldur. Mesele bu iki katman arasındaki ilişkiyi kurabilmek, bu ilişkiyi kurabilecek metodolojik araçları kullanabilmektir. O metodolojik araçlar da, doğal olarak, basit bir belge avcılığından ibaret olan pozitivist tarih yönteminden çıkarılamaz."[59]

Ermeni Soykırımı üzerine çalışmalarla karşılaştırıldığında tarihçilik açısından daha gelişmiş olduğu gözlenen Yahudi Soykırımı (Holocaust/Shoah) çalışmalarında da benzer tartışmalar göze çarpar.[60] Önde gelen Yahudi Soykırımı tarihçilerinden biri olan, anıların ve tanıklıkların kullanılmasına dair çekinceler taşıyan Annette Wievorka, tarihçilerin bu tür tanıklıkları kullanırken içerdikleri farklı "hakikat" iddiaları konusunda dikkatli olmaları yönünde uyarıda bulunduktan sonra, tanıklıkları tamamen yok saymamaları gerektiğini söyler ve şöyle devam eder:

> Bunun yerine tarihçiler, tanıklıkları, [onlarda] bulamayacaklarını bildikleri şeyi, kesin olayların, yerlerin, tarihlerin ve rakamların netleştirilmesini aramadan –ki bunlar bir metronomun düzenliliğiyle yanlış çıkmaktadırlar–, fakat tanıklıkların olağanüstü zenginlikler içerdiğini de bilerek okuyabilir, dinleyebilir, izleyebilirler. [Bu zenginlikler] tarihin bir parçasını [yaşayıp] hayatta kalmış birinin sesiyle yüzleşmek[tir] ve üstü kapalı bir

---

59 Suavi Aydın, a.g.m.

60 Bu konudaki çok farklı görüşler basite indirgenerek şu şekilde tasnif edilebilir: "Geleneksel" tarihçiler arasında anıların kullanımını kişiselliklerinden ötürü tamamen reddedenler olduğu gibi, anıların "tarihî hakikatlerle" karşılaştırılarak kullanılmasını savunan tarihçiler de vardır. Bunların dışında, soykırım tarihinin gelecek kuşaklara aktarılması için, tanıklıkların mümkün mertebe toplanmasını ve onlara dayanarak bir tarih yazılmasını savunanlar olduğu gibi, en ünlü temsilcileri Hayden White olan başka bir grup da edebi bir tür olarak gördükleri bu metinlerde gerçeklik tartışmasına girmenin yersiz olduğunu belirtmektedirler. Bu çerçevedeki tartışmaların, tanıklıkların reddine bağlı olarak "gaz odalarının varlığını reddetmeye" kadar vardığını belirtmekte fayda var. Bu konu hakkında dönen tartışmalar için şu kitaba bakılabilir: Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

biçimde, bir dönemin ya da tecrübenin olgusal hakikati değil, fakat daha nüanslı ve [onun kadar] vazgeçilmez bir hakikattir.[61]

Bu noktadan hareketle, Kalusd Sürmenyan'ın anılarının tarihî bir değerinin olmadığını, tarihçiler tarafından kullanılmaması gerektiğini düşünmek pek doğru olmaz.

Her şeyden önce, bu ve benzeri anlatıların okuyucuya ulaştırılması için sırf tekillik ve özgünlük kriteri bile yeterlidir, ancak bu şekilde bu anıların yazılma amaçları –yani okunmaları– gerçekleşebilir. Bu tür kitaplarda olgusal hataların olması doğaldır, ama zaten tamamıyla sorunsuz ve tutarlı bir metin olması, yazarının tutarlı bir karaktere, duygulara, düşüncelere sahip olduğu izlenimini bırakması bu kitaplardan beklenecek son şey olmalıdır.[62] Bu yüzden, Kalusd Sürmenyan'ın bir yandan ailesini kurtarma mücadelesi verirken, öte yandan ordudaki kariyerini düşünmesi çok da şaşılacak bir şey değildir. Hatta insan karakterindeki bu çelişkilerin azlığının ya da azaltılmışlığının, anının daha çok kurgulanmış olmasına ve "hakikat"ten uzaklaşmasına işaret ettiği düşünülebilir. Ve yine Kalusd Efendi'nin dünyasındaki önceliklerin günümüz dünyasından daha farklı olabileceği de akla getirilmelidir.

Bir başka ilginç nokta ise, Kalusd Sürmenyan'ın metin içerisindeki siyasal tutumunun gözle görülür biçimde değişmesidir. Anılarının ilk bölümlerinde Kafkas Cephesi'ndeki bir muharebeden sonra Rusya ordusundakiler için "O gün bize karşı savaşanlar içinde Tatarların [Kafkasya Müslümanları] ve hatta Ermenilerin de bulunduğu bir ölçüde ortaya çıktı" diyerek şaşkınlığını belirtirken, anılarının son bölümünde, 1918'den sonra Ermenistan'a geçtiğinde orada bulunan "gönüllü birlikleri" hakkında memnuniyetini ifade etmektedir. Bu büyük farklılığın, Kalusd Sürmenyan'ın 1915 ve sonrasında yaşadıklarının onda yarattığı değişimleri oldukça açık bir şekilde ortaya koyduğu düşünülebilir. Aynı şekilde, anılarını farklı tarihlerde kaleme alırken, Sürmenyan'ın geçmişte

---

61 Annette Wieviorka, *The Era of the Witness*, (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2006), s. 132.

62 Abdülhamit Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları", *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, Abdülhamit Kırmızı (ed.), (İstanbul: Klasik, 2013), s. 14-15.

yaşadıklarını farklı şekillerde hatırlamış ya da yorumlamış olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Bu ve benzeri metinler, eleştirel bir biçimde kullanıldıklarında, sadece resmî kaynaklara dayanarak ulaşamayacağımız, tarihyazımında insanî boyutu öne çıkaran imkânlar sağlar. Başka bir ifadeyle, bu kaynakların tarihçilerin "mesafeli", "nesnel" ve "akılcı" duruşlarından uzak oldukları doğrudur, ama bu onları değersiz kılmaz, sadece anlaşılmaları ya da ulaşılmaları daha zor kaynaklar haline getirir: Bu yüzden, "bizim olayı anlayışımız da çok büyük ölçüde takip ettiğimiz akıntının kaynağına ve yönüne dayandığı"[63] için ve anı yazarlarının "hakikati" kendi gördükleri gibi, daha da önemlisi, üzerinden zaman geçtikten ve olayların sonucunu saptadıktan sonra aktarmak istedikleri gibi anlatmalarından dolayı, farklı seviyelerde anlatıların ortaya çıktığı unutulmadan incelenmelidirler. Kısacası, Sürmenyan'ın anıları, tıpkı benzerleri gibi, bir Osmanlı Ermenisinin hayatının bu çok zor dönemlerine dair, onun gördüğü, hatırladığı ve anlattığı şeylerin yarattığı kısıtlamalara rağmen ve hatta onlar sayesinde –mesela suskunluğuna dair sorular uyandırarak– önemli bilgiler sunmaktadır.

Kalusd Sürmenyan anılarını iki farklı tarihte ve farklı şekillerde yayınladı. Elinizdeki kitabın dayandığı metin, 1947 yılında, kendi kaleme aldığı 500 sayfalık *Yerzınga* adlı eserde yayınlandı.[64] *Yerzınga*'nın Ermeni *Huşamadyan* (bir yöreye ait anılar kitabı) literatürünün tipik bir örneği olduğu belirtilmelidir. Bu literatüre ait diğer eserlerde olduğu gibi, *Yerzınga* da bazı Ermeni yazarların 1915 sonrası kaybolan memleketlerine dair bulabildikleri her şeyi gelecek nesillere aktarmak için toplayıp kaleme aldıkları eserlerden biri. Bunlar genelde ya belli bir yörenin önde geleni tarafından kaleme alınmış eserlerdir ya da tehcirden kurtulmuş olan hemşehrilerin bir araya gelip kurdukları memleketli dayanışma birliklerinde yazılmışlardır.[65] 1915 öncesinde Ermenilerin de yurdu olan

---

63 Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, (New Heaven, Londra: Yale University Press,1991), s. xi.

64 Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 257-345.

65 Bu tür edebiyat tabii ki Osmanlı Ermenilerine özgü değildir ve yurtlarından kovulmuş bütün halklar, Orta ve Doğu Avrupa Yahudileri, Filistinliler ve Boşnaklar yıllar boyunca kaybettikleri topraklarına ve geçmişlerine dair benzer

Anadolu hakkında bugün ulaşılması artık imkânsız olan bilgileri içermelerinden ötürü, belki de Anadolu tarihinin en önemli kaynakları arasındadırlar. *Huşamadyan*lar tabii ki sorunlardan arınmış kaynaklar değiller, özellikle de akademik kaygılardan uzak ve ağırlıklı olarak hafızaya dayanan bir tür olduğu için anılarla benzer sorunlar taşımaktalar. Tarihçilerin bu kaynakları kullanırken azami dikkat göstermesi gerekmektedir.[66] Bununla beraber, olası problemler akılda tutularak kullanıldıkları takdirde, Sürmenyan'ın anılarında olduğu gibi, başka kaynaklarda ulaşılması imkânsız bilgileri sunmaktadırlar.

Sürmenyan'ın anılarını başka bir başlık altında ve başka bir amaçla 1967 yılında bir kez daha yayınladığı görülüyor. Bu eserinin başlığı ise, Sürmenyan'ın anılarını neden ikinci kez yayınlamak istediğini ortaya koyar nitelikte: *Türkiye Ermenisi Askerler ve Askeriyesi: Önce Türk, Sonra da Ermeni Ordularında. Yerzınga*'daki anılar çok daha uzun ve neredeyse tamamı Osmanlı ordusundaki faaliyetlerine ayrılmış iken, *Türkiye Ermenisi Askerler*'de ağırlığın –kitabın yarısından fazlası– Ermenistan ordusundaki faaliyetlerine ayrıldığı görülüyor. Sürmenyan'ın, bu ikinci kitabı, kendi gibi önce Osmanlı ordusunda, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra da Ermeni ordusunda görev yapmış, Bolşeviklere ve Türk ordusuna karşı savaşmış, ama hak ettiği değeri asla görememiş bir neslin hikâyesi olarak kaleme aldığı düşünülebilir. Diğer bir deyişle, Sürmenyan'ın anılarını ilk kez yayınladığında hitap ettiği okuyucu kitlesine, özellikle de hemşehrilerine, kendisinin merkezinde durduğu bir Erzincan hikâyesi sunmak, istediği itibara bu şekilde ulaşmak istediği anlaşılıyor. Ne var ki ilkinden tam yirmi yıl sonra yayınladığı ikinci kitabın temel konusunun ilk kitaptan farklı olduğu –Ermenistan'ın 1920'de Sovyetleşmesinden sonra tüm haklarından ve itibarlarından arındırılan Ermeni subaylar içindeki Türkiye Ermenilerine odaklandığı–, bunda da ikinci kitabının okuyucu kitlesinin hemşehrilerinden çok daha

---

eserler hazırlamışlardır. Filistinlilerin yazdığı anı edebiyatına dair bir inceleme için bkz: Rochelle A. Davis, *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*, (Stanford, Calif. : Stanford University Press, 2011).

66 Huşamadyan hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: Elke Hartmann, "Houshamadyan Projesi: Osmanlı Ermenilerinin Tarihine Yeni Bir Yaklaşım", *Toplumsal Tarih*, no. 222 (Haziran 2012), s. 8-10 ve www.houshamadyan.org.

geniş olmasının, hem diasporadaki hem de ve belki daha da önemlisi, Ermenistan'daki Ermenileri kapsamasının etkili olduğu, bu yüzden de kendi hikâyesi üzerinden bir grubun sözcülüğünü yapmayı tercih ettiği anlaşılıyor. Okuduğunuz giriş yazısında kullanılan listeleri de bu ikinci kitabında vererek bu anılara bir belge niteliği kazandırıyor ve anılarının kişisel bir hikâye olma özelliğini azaltıyor. İkinci kitap, ne eski vatanları Osmanlı Anadolusunda ne de yeni vatan bellledikleri Ermenistan'da tutunamayan bir grubun hikâyesi; bu yüzden Osmanlı ordusundaki hizmetlerinin adeta bir özeti görünümünde ve daha çok Ermenistan ordusundaki hizmetlerine yoğunlaşıyor. Hatta oldukça ilginç bir şekilde, tehcir sırasında gördüklerini ve 1947'deki anılarında anlattıklarını "okuyucu, imtiyazlı olmamla beraber yaşadığım acıları görsün ve Ermeni halkının tehcir sırasında yaşadığı dayanılmaz durumu bir nebze daha kavrayabilsin" diye açıklarken, ikinci kitapta ise "o günlerde Ermenilere uygulanan vahşet hakkında, onları benim konumun dışında sayarak konuşmuyorum" diyerek anılarını çok daha kısa bir biçimde aktarmayı tercih etmiştir. Bu da, ikinci anı kitabının yazılmasının amacının farklı bir hikâye anlatmak olduğu görüşünü doğruluyor.[67]

Diğer bir önemli konu ise, Kalusd Sürmenyan'ın anılarını kaleme aldığı tarihsel bağlamdır. Sürmenyan, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Irak'a yerleşmiş ve kitaplarını burada kaleme almıştır. Irak'ın Der-Zor'dan kurtulan Ermeniler için 1918'den sonra önemli bir sığınma yeri olduğu bilinmekle beraber, Irak'ta bulunan Ermenilerin önemli bir kısmının ilerleyen yıllarda Ermenistan'a, küçük bir kısmının da Kilikya'ya gittiği bilinmektedir. Dolayısıyla, Kalusd Sürmenyan'ın Bağdat'a yerleştiği yıllarda orada bulunan Ermeni cemaati, Suriye ve Lübnan'la karşılaştırıldığında oldukça zayıftı.[68] Kalusd Sürmenyan'ın anılarından, yeni bir hayata başlamadan önce Irak'a kısa bir süreliğine geldiğini, ama orada kaldığını anlıyoruz. Bunun dışında, Kalusd Sürmenyan'ın anılarında bahsetmediği, ama Irak'ta kalmasında etkili olabilecek başka bir bağlantı da mevcut.

---

67 Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, s. 25.

68 Arşag Alboyacıyan, *İraki Hayeri*, Vardan Grigoryan (yay. haz.), (Yerevan: Matenadaran, 2003), s. 40-41.

Sürmenyan, anılarından ilkini, muhtemelen 50'li yaşlarında bulunduğu sırada, Irak'ın İngiliz mandası sonrası hâlâ yarı-sömürge olduğu krallık döneminde yayınladı. Bunun önemi, o dönemde Irak'ta İstanbul'daki imparatorluk okullarından (Mekâtib-i Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye) birçok kişinin ülkenin yönetici elitini oluşturmasında aranmalıdır.[69] Bu Osmanlı kökenli ve üst tabakaları meydana getiren *efendiyya* sınıfının varlığı,[70] kesin olmamakla beraber, Sürmenyan'ın yerleşmek için Bağdat'ı tercih etmesini bir ölçüde açıklayabilir. Bununla beraber, Irak'ta bu kadar çok sayıda ve yüksek mevkide imparatorluk kökenli insanın bulunmasının getirdiği zorlukların olduğu da muhakkaktır. Bu kişiler arasında en meşhuru, 1912 yılında Kalusd Sürmenyan gibi Harbiye'den mezun olmuş bulunan ve Irak Krallığı döneminde tam yedi kez başbakanlık görevini yerine getirmiş olan Nuri as-Sayid'dir.[71] Kendi durumuyla onu karşılaştırdığında, bunun Kalusd Efendi'nin acısını ve hayal kırıklığını hafifletmediği, aksine ağırlaştırdığı düşünülebilir. 1967'de anılarını ikinci kez elden geçirip yayınlarken, aklında Stalin-sonrası politikaların güdüldüğü, yani Sovyet rejimi tarafından "millî" özelliklerini de yansıtmasına izin verilen Ermenistan olması muhtemeldir. Yerevan'da 1965'te yapılan gösteriler ve açılan Soykırım Anıtı, Kalusd Sürmenyan'ın da "hatırlanmak" isteğini artırmış olabilir. Ama tüm bunlar, elimizdeki bilgiler göz önüne alındığında, sadece mantıklı varsayımlardan ibaret kalmaktadır.

Sürmenyan anılarını "taze hatıralar" ile 1918'de Batum'da yazmaya başladığını belirtmektedir. Fakat anılarında 1918'den sonraki döneme ait parçaların bulunması, mesela çeşme başındaki kadınların konuşmala-

---

69 Irak'ın monarşi dönemindeki (1923-1928) farklı zamanlarda başbakanlık yapmış 23 kişinin 14'ü yüksek eğitimini İstanbul'daki imparatorluk okullarında (Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk) tamamlamıştı. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Bathists, and Free Officers*, (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1982), tablo: 7-4 ve 7-5, s. 180-187.

70 Efendiyya olarak adlandırılan sosyal gruplar ve terimin sosyal bilimciler tarafından kullanılması ile ilgili olarak şu makaleye bakılabilir: Michael Eppel, "Note about the Term Effendiyya in the History of the Middle East," *International Journal of Middle East Studies* 41 (Ağustos 2009), s. 535-539.

71 Uyar, a.g.y. s. 535.

rını "radyo kanalına" benzetmesi, anılarını sonraki bir tarihte tamamladığının ya da anılarının ayrıntılı bir biçimde üzerinden geçtiğinin kesin işaretleridir. Hatırat türündeki diğer birçok eserde gözlemlendiği üzere, anlatısını kuvvetlendirmek için başkalarından edindiği bilgileri de kullanması metnin daha sonraki bir tarihte tamamlandığı fikrini destekliyor. Bilinen eserlerle karşılaştırıldığında tarihsel kesinlik ve netlik gibi konularda büyük bir tutarlılığın gözlendiğini söylemekle beraber, yukarıda belirtildiği gibi, tam bir tutarlılığının olması da beklenmemelidir. Kalusd Efendi'nin iki metni arasındaki bazı farklılıklar, metne, özellikle de yazara dair bazı ipuçları sunmaktadırlar.

İki anı arasındaki en önemli fark, Sürmenyan'ın yayınlanan ilk anılarında Osmanlı ordusundaki faaliyetlerinin kapladığı hacim ve merkezî rolün ikinci anı kitabında çok daha az yer almasıdır. Bu, Sürmenyan'ın zihin dünyasındaki çeşitli değişikliklere ve/veya yukarıda belirttiğimiz gibi aklında farklı okuyucu kitleleri olduğuna işaret eder. Bunun dışında, bazı metinsel farklılıkların da gözlemlendiğini belirtmek gereklidir. Her bir farkın muhtemel sebepleri ve bunların nasıl yorumlanması gerektiğine dair fikir beyan etmek yerine, bazı örnekler üzerinden konuyu açmak daha yararlı olur. Bu örneklerdeki farklılıklar, anıların kaleme alındığı dönemlerde Sürmenyan'ın saiklerine, yazdığı dönemlerin şartlarına, aklındaki okuyucu kitlesine ve hatırlama süreçlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bunlardan ilki, Mayıs 1915'te Erzincan'dan Erzurum'a vardığı günlerdeki bir diyalogla ilgilidir. İkinci metinde Kalusd Sürmenyan tarafından yapılan değişiklikler { | ile belirtilmiştir:

> Erzurum'a vardığımın ertesi günü, gittim kendimi *menzil müfettişi* Fuat Ziya Bey'e takdim ettim. Ordunun cephe gerisindeki, özellikle lojistik konulardaki faaliyetlerden sorumlu üst makamını temsil ediyordu. Birkaç sözle benim Erzincan'dan ayrıldığım günlerde orada hüküm süren durumu {özellikle Ermeni Tehciri olayını}[72] açıkladıktan sonra, bana bir görev vermeden evvel ailelerimiz için bir talimatname vermesini rica ettim.
>
> 'Git! Yarın gel,' dedi bana.
>
> Ertesi gün ona arz olduğumda, bana şunları söyledi:

---

72 Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, 26.

'Sizin hakkınızda İstanbul ile konuştum. Hükümet, sizi, Ermeni subayların iyi hizmetini ve harpte göstermiş olduğunuz muvaffakiyetleri takdir edip sizi ve sizin ailelerinizi tehcirden muaf tutmaya karar verdi. ['Yalnızca,' dedi, 'rica ederim siyasetle uğraşmayın'.

Son sözü hakkında açıklama istedim.

'Örneğin' dedi, 'Ermeni Tehciri meselesinde.']73

Bu kadar büyük bir öneme sahip ve açık siyasî anlamları olmayan bir başka diyalogda ise başka "kişisel" eklemeler gözlenmektedir. 1917 sonunda Osmanlı ordusu Batum'a giderken Kalusd Efendi'nin ailesini yanına almasına izin verilmez, ancak Batum'da Harbiye'den sınıf arkadaşı ve redif kuvvetleri kumandanı olan Şehzade Cemaleddin Efendi'ye kendini takdim eder.74 İlk anılarında arkadaşlıklarını şu şekilde hatırlar:

Kendisiyle Harbiye'de sınıf arkadaşı idik, aynı sınıftaydık, genellikle beraber ders çalışırdık. Fakat o şehzadeydi, hızlıca alaybeyi rütbesine ve yüksek görevlere yükselmişti.

İkinci anılarında ise samimiyet derecesi artmış gözükmektedir:

Onunla Harbiye'de sınıf arkadaşı idik, aynı sınıfta yan yana oturuyor, beraber ders çalışıyorduk, samimi sohbetlerimiz olurdu. Fakat o şehzade olarak, hızlıca alaybeyi rütbesine ve yüksek görevlere yükselmişti. Öğrenci olduğu zamanda bile, yüzbaşı rütbesine sahipti.

İki metin arasında en çarpıcıları yukarıda gösterilen farklılıklar, Sürmenyan'ın bazı konularda zaman içinde düşüncelerini farklı şekiller-

---

73 Sürmenyan, *Daçgahay Zinvor*, s. 27.

74 Şehzadelerin II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber devlet okullarında okuduğu, birçoğunun Harbiye'de eğitim gördüğü, orduda görev aldıkları biliniyor. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma için bkz: Cevdet Kırpık, "II. Meşrutiyet'ten Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 21 (2011), s. 99-130. Cemaleddin Efendi'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında üstlendiği görevlere dair kısa bir bilgi de şu kitapta mevcuttur: Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa: Kahramanlıktan Sürgüne*, (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013), s. 288. Cemaleddin Efendi, diplomasını Kalusd Efendi'yle aynı törende, bizzat sultanın elinden almıştır. bkz: 43 no'lu dipnottaki gazete haberi.

de yansıttığını ortaya koyuyor. İkinci anı kitabında "Ermeni Tehciri" hakkında konuşmamasının istenmesine dair vurgunun nedeni "Ermeni Tehciri'nin" ilk kitaptan sonraki dönemde kamuoyunda daha merkezî bir yer alması olabileceği gibi, Sürmenyan'ın savaş sırasında neden isyan etmediğine dair ona yöneltilmiş suçlamalara –belki vicdan azabına karşı da– bir cevap olabilir, yahut bunlarla hiçbir ilgisi olmayıp yıllar sonra anılarını yazarken olayı böyle de hatırlamış olabileceğini gösterebilir. Benzer şekilde, kendini artık yaşamayan bir hanedan mensubuyla olduğundan daha yakın göstermenin yetmişli yaşlarını süren bir kimseye zararı olmayacaktır ve yine böyle hatırlamış olabileceği dahi imkân dahilindedir. Zaten burada önemli olan, Kalusd Efendi'yle şehzadenin yakınlık derecesinden çok, birbirlerini tanımaları ve Harbiyeli olmalarından ötürü yardımlaşmalarıdır. Ayrıca bu farklılıkların anıların –özellikle de aşağıda tercümesi verilen ilk anı dizisinin– tarihsel değerini azaltmayıp bilâkis bu değeri bir haricî tenkit unsuru olarak artırdığı dahi iddia edilebilir. Yani eğer bir otantisite tartışmasına girilecekse, ikinci anıların varlığı birinci anıları daha da önemli hale getirmektedir. Anılarında zaman içerisinde değişikliklere rastlanan ilk hatırat yazarının Kalusd Sürmenyan olmadığı, hatta bu konuda tek olmaktan çok uzakta bulunduğunu hatırlatmakta da fayda vardır.[75]

Bu giriş yazısını sonlandırmadan önce, Sürmenyan'ın anılarında "zayıf" addedilebilecek yanların ve "kopukluk"ların olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Bunların birincisi, Kalusd Efendi'nin mensubu olduğu askerî kolordu ve tümeni belirtmemesidir. Anılarında görev yaptığı yerlerden anlaşılacağı üzere, cephe gerisindeki görevine atanmadan önce 10. Kolordu'ya bağlı 31. Tümen'de muvazzaf subaydı, sonrasında da ona bağlı menzil teşkilatlarında ve talimgâhlarda görev aldı. Kalusd Efendi'nin görevlerine dair anlattığı birçok şey olgusal olarak doğruyken

75 II. Dünya Savaşı sırasında verdiği bilgilerle Müttefiklerin Yahudi Soykırımı'na karşı mücadeleye geçmeleri için çabalayan Polonyalı Jan Karski'nin anlatılarında farklılıklar, hatta olgusal hatalar olduğu bilinen bir gerçektir. Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, (New York: Aaron Asher Books, 1992), s. 221-224. Bugün Jan Karski adına İngiltere, İsrail ve Polonya'da anıtlar mevcuttur.

bunu neden açıkça söylemediği anlaşılmayı bekleyen bir nokta olarak kalmaktadır. Başka bir ilginç nokta da, Sarıkamış'ta gösterdiği hizmetlerden dolayı aldığını söylediği "cesaret" madalyasıdır. Böyle bir madalya bildiğimiz kadarıyla verilmemekte, üstün hizmet ve cesaret gösterenlere "cesaret" değil, "liyakat" madalyası verilmekteydi. Kalusd Efendi'nin anılarını yazarken madalyanın adını önemsemediği ya da sadece Ermenice karşılığını yazdığı düşünebilir. Metinde bazı yerlerde, özellikle de anının son bölümlerinde kopukluklarının olduğu, anlatımın düzensizleştiği, metin içindeki bağlantıların ilk bölümlerdeki kadar iyi olmadığı gözlenmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, anı tarzındaki eserlerden tam bir tutarlılık beklemek, onlardan nesnel veriler almaya çalışmak ve bu nesnel veriler bulunmadığında eserin yazarını eleştirmek yazara haksızlık olacaktır. Hele bu yazar, Kalusd Sürmenyan gibi, binbir badireden sonra hayatta kalmış biri ise.

En önemli nokta işte tam da budur: Kalusd Efendi'nin anıları inanılması güç bir hikâye niteliğindedir, bu yüzden kendi hikâyesini "Odise" olarak adlandırması doğal karşılanmalıdır. Aslında tehcirin ardından hayatta kalan herhangi bir Ermeninin yaşadığından çok farklı olmamalarına rağmen bu tür anlatılara uzak okuyucunun kafasında soru işaretleri doğurabilirler. Unutulmaması gereken şey, aktarılan her hayatta kalma hikâyesinin zaten bir mucize olduğu, Kalusd Efendi'nin subay olmasının bu hikâyeyi sadece biraz daha ilginç kıldığıdır.

Sonuç Yerine: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Ermenisi Subaylar

Bu giriş yazısında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı Ermenisi muvazzaf subaylara ve onların tecrübelerine dair, Kalusd Sürmenyan'ın anılarına dayanarak yaptığım gözlemleri, aşağıdaki anıları okurken bir parça ipucu sağlaması amacıyla paylaştım. Başlıca amacım, bir yandan bu anıların tarihî bağlamlarında ele alınmalarının gerekliliğine, tarihyazımı üzerine olan tartışmalarda nereye oturduklarına dikkat çekmek iken, diğer yandan birey olarak Kalusd Sürmenyan'ın hem yüz binlerce Osmanlı Ermenisiyle hem de ordudaki diğer Müslüman subaylarla benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymak, onu tarihsel bir aktör olarak daha anlaşılır kılmaktı. Aynı şekilde, Osmanlı ordusundaki Ermeni

subaylar arasında dahi büyük benzerliklerle beraber farklı tecrübelerin olduğunun da altını çizmek gerekmektedir.

Tarihyazıcılığında mevcut resmî tez eleştirilerinin yanında, Osmanlı ordusundaki Ermeni muvazzaf subayların hizmetlerine, tecrübelerine ve hatta sosyal kökenlerine dair soruların sorulması, başka bir ifadeyle konunun tarihselleştirilmesi, bu eleştirileri daha da verimli ve yapıcı kılacaktır. Örnek olarak, Batum'daki Osmanlı ordusunda görev yapan iki Ermeni muvazzaf subayın, Kalusd Sürmenyan ve Vahan Pastırmacıyan'ın sırasıyla Erzincan ve Erzurum'un hatırlı ailelerinden gelmelerinin rastlantı olup olmadığı sorgulanabilir. Bu iki şehrin, Osmanlı'nın doğu kuvveti olan 4. Ordu'nun merkezi olmaları, Pastırmacıyanların önceki dönemlerde ordu ile müteahhit olarak tarihsel bir bağlantı kurmaları Meşrutiyet sonrası nesillerin orduda kariyer yapmalarını etkilemiş olabilir mi?[76] Ve Pastırmacıyan ile Sürmenyan'ın seçtikleri –ya da onlara sunulan– yol onları diğer Ermeni subaylardan ne ölçüde ayırmıştır? Meşrutiyet'in ideallerine olan inançları ile seçtikleri kariyer arasındaki ilişki neydi? Bu ve benzeri sorular, haklarında çok az bilgiye sahip olduğumuz bu grup hakkında sorulmayı ve cevaplanmayı beklemektedir.

Bu anılar okunurken Kalusd Sürmenyan'ın Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Tehciri sırasında yaşadıklarının kendisi ve yazdıkları üzerinde büyük bir etki bıraktığı akılda tutulmalıdır. Kalusd Efendi, Meşrutiyet rejiminin eşit vatandaşlık ilkesine dayanarak Harbiye'den mezun olan ve Osmanlı ordusunda hizmet eden Ermenilerden sadece birisiydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında orduya hizmet eden bu Ermeni subayların çoğu, Sürmenyan da dahil olmak üzere, Kafkas Cephesi'ndeki mağlubiyetler neticesinde cephe gerisine alındılar. Tehcir sırasında bu subayların bazıları öldürüldü, Sürmenyan gibi hayatta kalanlar ise ailelerinin peşinden giderek onları kurtarmaya çalıştılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce vatanları olan Anadolu'da, Osmanlı ordusunda hizmet ederek toplumda mevki sahibi olmak gibi hayallerin savaş sırasında Ermeni halkı yok edilirken gerçekçi olmadığının farkındaydılar ve öncelikleri hayatta kalmak-

76 Yaşar Tolga Cora, "Why was Pastırmacı Khatchatur Efendi killed? The life of an Ottoman-Armenian elite in mid-19th-century Erzurum/Karin", *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society*, s. 65-87.

tı. Savaştan sonra yeni vatanları olan Ermenistan Cumhuriyeti ise Sovyetleşmesinden sonra onları istemedi ve bir kez daha vatansız kaldılar.

Son olarak, farklı milliyetçilikler Kalusd Sürmenyan'ı aşağıda okuyacağınız anılarından yola çıkarak "hain" yahut "kahraman" olarak nitelendirebilir: Sarıkamış'ta savaşması ve yaralanması ya da 1918 sonrasında Osmanlı ordusuyla geri dönmemesi, Ermenistan ordusuna katılması ve hatta eski ordusuna karşı savaşması, bir yanda mensubu olduğu millet yok edilirken sessiz kalması ya da sessiz kalmak zorunda olması, isyan etmemesi/edememesi ya da Bolşeviklere ve Türklere karşı savaşlara katılması... Kalusd Sürmenyan'ın ya da Osmanlı ordusunda hizmet veren diğer askerlerin sunduğu insan olma halinin bu hainlik ya da kahramanlık hallerinin arasında bir yerde olmadığı, durumun bu problemli kavramlar üzerinden sorular sorarak ve okumalar yaparak anlaşılamayacağı fikrindeyim. Militarizmin ve milliyetçiliklerin tuzağına düşmeden, bu kişilerin başka, sıradan ve insanî "hakikatleri" olduğunu hatırlamanın vakti gelmiş olabilir.

TEŞEKKÜR

Elinizdeki çalışmanın kitap haline getirilmesinde emeği geçen herkese teşekkür etmek istiyorum. Bunlardan bazılarının özel bir teşekkürü hak ettiği de bir gerçek. Bu çalışmamı Istanbul Orient-Institut bünyesinde Istanbul Memoirs Projesi kapsamında almış olduğum araştırma bursu olmasaydı tamamlayamayacağımı belirtmek isterim. Ayrıca bu anıları yayına hazırlamamda beni destekleyen, yönlendiren ve metin hakkında tartışma imkânı bulduğum Oktay Özel'e, fikir ve çalışmalarıma her zaman destek olan Vangelis Kechriotis'e, genç akademisyenlerden desteğini esirgemeyen Grigor Ronald Suny'ye, Ermenice tercümede zorlandığım anlarda yardımını esirgemeyen ve tercümemin üzerinden geçme nezaketini gösteren filolog arkadaşım Sevan Değirmenciyan'a ve metni sayısız defa okuyarak tashih eden sevgili eşim Nazlı İpek Hüner-Cora'ya, çalışmama yorumlarıyla katkıda bulunmuş olan Hovsep Hayreni, Alexander Toumarkine, Martin Greve, Cihangir Gündoğdu, Ömer Turan, Güven Gürkan Öztan, Mehmet Beşikçi, Ohannes Kılıçdağı, Dzovinar Derderian ve Toygun Altıntaş'a, beni yıllar önce C.P. Snow'un *İki Kültür* adlı kitabıyla tanıştırarak bilimsellik, kültür ve edebiyat arasındaki ilişkiler üzerine düşünmemi sağlayan Babil Sahaf Lütfi Bayer'e, her gün satın aldığım poğaça ve kurabiyeleri için Cihangir Küçük Kurabiye Dükkanı'na ve bana araştırmalarım sırasında yardımcı olan AGBU Nubarian Kütüphanesi ve Araştırma Merkezi (Paris) kütüphane görevlileri Boris Adjemian ve Mıgırdiç Basma'ya teşekkür ederim. Tabii ki bütün maddî hatalar ve yorumların nihaî hali bana aittir.

TERCÜME ÜZERİNE NOT

Elinizdeki metin Kalusd Sürmenyan'ın *Yerzınga* [Erzincan] (Kahire: Sahag-Mesrob, 1947) adlı eserinin 257-345 numaralı sayfaları arasında toplam 22 bölüme tasnif edilen anılarının tercümesidir. Bu anıların son (22.) bölümü (s. 337-345) genel bir değerlendirme olduğu için elinizdeki kitaba dahil edilmemiştir. Yazarın daha sonra yayınladığı *Daçgahay Zinvor yev Zinvoraganutyuni Nakh Daçgagan aba Haygagan Panagnerun Meç* [Türkiye Ermenisi Askerler ve Askeriyesi: Önce Türk, Sonra da Ermeni Ordularında] (Beyrut: Hamazkayin, 1967) başlıklı anılarıyla tercümesini yaptığımız *Yerzınga*'daki metin arasındaki farklar ise metinde ayrıca belirtilmiştir.

Tercümedeki şehir adları ilk geçtikleri yerde Ermenice ve parantez içinde günümüzdeki kullanımları ile verilmiş, daha küçük yerleşim yerlerinin Ermeni adları korunarak sayfa altında bugünkü isimleri okuyucuya sunulmuştur. Asıl metinde geçen Türkçe sözcükler ise ilk kez kullanıldıklarında italik ile gösterilmiştir. Özel isimler de metinde geçtikleri şekilleriyle, mesela Mehmet yerine Memmed olarak bırakılmışlardır. Yazar Kalusd Sürmenyan'ın kendi notları " * ", yayına hazırlayanın notları ise rakam (1, 2...) ile sayfa altlarında verilmiştir.

KALUSD SÜRMENYAN'IN ANILARI*

Türk ordusunda subay olarak, harbin tamamı boyunca Türkiye'de idim; Ermenilerin tehciri öncesi ve sonrasında Yerzınga'da (Erzincan) bulunduğumdan, gördüklerimi ve duyduklarımı, o yörenin acı hikâyesini burada mutlak bir gerçeklikle ve mümkün olduğu ölçüde detaylarıyla aktarıyorum.

Bu anılarımı kendi kendime 1918'de kaleme almıştım, Batum'da, taze hafizayla; bir grup Ermeni subay, Türk ordusundan kaçarak Ermenistan'a geçmek için burada kalmıştık.

Ermenilerin Askere Alınması

Osmanlı Meşrutiyeti'ne kadar, Türkiye'de Ermeniler askerlik hizmetinden muaftı. Onun yerine devlete yıllık bir vergi veriyorlardı. Fakat Meşrutiyet'in ilanından sonra askerlik zorunlu hale geldi. Türkiye'nin parçası olan bütün milletler askerlik hizmetini yerine getirmekle yükümlüydü.

Bu sorun Ermeniler arasında epey tartışma konusu oldu. Meşrutiyet'e inancı olmayanlar asker vermek taraftarı değildi, ama halkın bir kısmı da mevcut fırsattan faydalanmak, silah kullanmayı öğrenmek istiyordu, böylece gerektiğinde kişisel ve toplumsal güvenliklerini sağlayabileceklerdi.

---

* "Büyükbabam Kasbar Ağa'nın büyükbabası ve büyükbabasının kardeşi, Trabzon'un doğu tarafında, Karadeniz kıyısında bulunan Sürmene nahiyesinden (ki geçtiğimiz senelerde Erzincan gibi depremle yerle bir oldu) geldiler ve Erzincan'a ulaşarak göç ettikleri yerin adıyla bizim ailemiz Sürmenyanlar olarak adlandırıldı. Sürmeneliler olarak şehrin en büyük ailelerinden biriydik. Öyle ki, şehirde genişçe bir mahalle vardı, bizim aile adımızla *Sürmenents tagh*ı ya da *Sürmen mahallesi* diye adlandırılırdı."

Bunun için her yerde toplantılar, mitingler düzenlendi. Erzincan'da aynı fikirler mevcuttu. Ruhani önder (Rahip Yervant Perdahcıyan) Ermenilerin askerliğine karşı, ancak gençlik buna taraftar idi.[1] Nihayetinde kanun da gençlere yardım etti ve hükümet 1910'da Ermenileri askere almaya başladı.

Harpten önce Erzincan'daki askerî yetkililerin Ermeni askerlere dostça yaklaşımlar gösterdiğini söylemek gerekir. Ermenilerin her pazar kiliseye gitmelerine izin veriyorlardı. Bayram günleri ruhani önderliğin verdiği listeye uygun olarak onları salıyorlar ve dışarda istediklerini yemeleri için tayın parasını da veriyorlardı. Ermeniler de yavaş yavaş kışla hayatına alıştılar.

Ermeniler çabucak askerlik kariyerinde beceriler göstermeye başladılar. Türk subaylar Ermenilerin temizlik konusundaki titizliklerine ve sadakatlerine değer vererek, onları hizmetlileri ve elleri altında çalışan Türk askerlerle değiştirdiler.[2]

Ermenilerin sadece tüccar ya da zanaatkâr değil, aynı zamanda cesur askerler olduğu daha sonra kanıtlandı. Hem Balkan Harbleri'nde hem de Umumi Harb'de, sayısız cesur iş Ermeni asker ve askeriyesi tarafından yapıldı.

Ermenilerin Askerlik Mesleğine Girişi

Meşrutiyet'ten önce, Osmanlı ordusu mide bulandırıcı bir haldeydi, askerler çıplak ve açtı. Subaylar yılda iki kez –bayramdan bayrama– maaşlarını alırlar ve sahtekârlıkla, yolsuzlukla, bir şekilde idare ederlerdi.

Meşrutiyet'le birlikte Türk hükümeti ordunun modernleştirilmesi konusuna eğildi. Orduyu organize etme ve talim görevleri Alman subaylarına verildi. Aynı zamanda orduda bulunan ve *'alaylı'* eğitimsiz kumandanları okullu subaylarla değiştirmek için askerî okullar güçlendirildi.

Gerçekten de, Meşrutiyet'ten Umumi Harb'e kadar geçen altı yıl boyunca, Türk ordusu çok büyük adımlarla ilerledi ve tanınmayacak derecede değişti. Harp öncesinde, askeriyenin ve ordunun durumu maddi ve manevi olarak hissedilir biçimde iyileşmiş ve otoritesi artmıştı.

---

1 *Dacgahay Zinvor*'da sadece "Muhafazakâr kesimler askerliğe karşıydı, fakat gençlik taraftardı" deniyor (s. 11).

2 "Çokları hemen onbaşı ve astsubay rütbelerine yükseldiler." *Dacgahay Zinvor*, s. 12.

Hürriyet'in ilk yıllarında Türkler Hıristiyan milletlere ve özellikle Ermenilere karşı samimi ve dostane davranmaktaydılar. Her alanda olduğu gibi, askeriye içinde de Ermenilere bütün kapılar açıktı.

1906 yılında Getronagan Lisesi'nden diplomamı alarak idadiye girdim. 1908'de orayı bitirerek Garin'e (Erzurum) gitmeye hazırlanıyordum, idadiyenin kalan son iki senesini orada tamamlamak için. Beklenmedik bir biçimde Meşrutiyet ilan edildi.

"Ermeniler asker olacaklarına göre, biz de asker olup ordudaki Ermeni askerlerin haklarını koruyalım," diye düşünerek, aynı zamanda askerliğin sunduğu fırsatlardan da etkilenip 1908 sonbaharında bir grup Ermeni, sonrasında asker olmak için Askerî *Rüştiye*'ye başvurduk.

Türkiye'de –Almanya'da olduğu gibi– askerler ayrıcalıklı bir sınıftı. Askerler çok saygıdeğerdiler ve bir ölçüde soylu sayılıyorlardı. Hakikatte askerlik mesleği göz kamaştırır ya da o zamanlar kamaştırıyordu diyelim.

Ben daha evvel iki sene Türk okuluna gittiğim için, rüştiyenin en son (beşinci) sınıfına zorluk olmadan kabul edildim. Fakat diğer Ermeni gençlerin Türkçeleri zayıf, Arapçaları ve Farsçaları hiç olmadığı için yaşlarına denk düşen sınıfların imtihanlarını veremediler. Her bir sınıf için belirli bir yaş öngörüldüğünden çok az kişi kabul edildi.

O yıl, benim dışımda, askerî okula kabul edilen dört kişi vardı: Onnik Kundakyan, Vağinak Meşkoyan, Krikor Sarrafyan ve Şahen Tatigyan.

O yıl Askerî Rüştiye'yi, sonraki yıl da Askerî *İdadi*'yi (yatılı) bitirdikten sonra,[3] 1910 sonbaharında Bolis'e (İstanbul) gittim ve Pangaltı'daki Askerî Akademi'ye, *Harbiye*'ye girdim.

O yıllarda Harbiye üç sınıfa ayrılmıştı, yaklaşık 1200 öğrenci vardı. Bunların ancak yüzde biri Ermeni idi. Hıristiyan olarak bizden başka birkaç Rum ve bir Bulgar vardı.

1912 haziranında üç, temmuzunda beş Ermeni okulu bitirdik ve mülâzım-ı sânî [teğmen] rütbesiyle Osmanlı ordusunun hizmetine ilk Ermeni subaylar olarak girdik.

---

3 Kalusd Sürmenyan, Erzincan'daki Askerî Rüştiye'nin beş yıllık, Askerî İdadi'nin ise bir yıllık olduğunu, bunların dışında iki sene süresince (1906-1908) Erzincan'da Harbiye Mektebi adında bir askerî yüksek okulun bulunduğunu belirtmektedir. Kalusd Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 149.

O yılki mezunlarımız ordulara kurayla dağıtıldılar. Bağdatlının İstanbul'u, İstanbullunun Bağdat'ı çektiği oldu.

Ben şanslıydım, 4. Ordu'yu, Erzincan'ı çektim.

1912 yazında, belime takılı kılıcım, parlayan düğmelerim ve apoletlerimle gururlu ve mutlu, memleketimde idim. Fakat bu ihtişam fazla uzun sürmedi.[4]

---

4 Bu bölüm, *Daçgahay Zinvor*'da (s. 14-15) şu şekilde yazılmış:

"Ben, 4. Ordu'nun merkezinde, Erzincan Rüştiye ve İdadiye mekteplerini bitirdim, 1910 yılının eylülünde İstanbul Pangaltı'daki Askeri Akademi'de, Harbiye'de bulunuyordum.

Pangaltı'da piyade ve süvari bölümleri bulunuyordu. İstanbul'da da ayrı topçu ve askeri tıp mektepleri vardı ve bunların her birinde Ermeni öğrenciler vardı. Topçu Mektebi'nde Vahan Çapyan, Levon Seferyan (İzmitli) vardı; Tıp Akademisi'nde Hagop Çobanyan (Feriköylü), Samuel Kandzabetyan (Maraşlı), Boğos Bedros (Bursalı) ve başka üç kişi vardı.

Akademi'de yaklaşık 1400 öğrenci vardı, üç sınıfa ayrılmışlardı. İlk iki sınıfta sekiz Ermeni vardı. Okulda Hıristiyan olarak bizden başka birkaç Rum ve bir Bulgar vardı.

1912 yazında, Akademi'nin iki sınıfı, yaklaşık 900 kişi, hep beraber mezun oldular, bir ay arayla.

Sekiz Ermeni de okulu vaktinde bitirdik ve mülâzım-ı sânî rütbesiyle, ilk Ermeni subaylar olarak, Türk ordusunun hizmetine girdik.

Akademinin idarecisi Vehib Bey (o zaman miralay, sonra paşa ve Kafkas Cephesi'nin komutanı) idi. Harbiye Nazırı ise Mahmud Şevket Paşa'ydı. Bu ikisi el ele vererek bizi öyle bir hazırladılar ki, Akademi'yi bitirdiğimizde tamamen sinirlerimizden arınmış, çelik gibi olmuştuk.

Bizi baştan ayağa kadar giydirdiler ve bir subayın savaş zamanı ihtiyacı olacak olan her şeyle teçhiz ettiler. Düşüncem, okuldan sonra hemen cepheye gideceğimiz şeklindeydi.

Gerçekten, o zamanlar barutun kokusu duyuluyordu. Enver, Afrika Tripolisi (Trablusgarb) ile meşguldü, sonbaharın başında Balkan Harbi, 1914'te Umumi Harb başladı.

O yılların mezunları, her tarafa, uzmanlıklarımıza göre her biri farklı bölgelerdeki yedi orduya ayrıldık.

Öyle oldu ki, İstanbullu Bağdat'a, Bağdatlı İstanbul'a gitti.

Ben şanslıydım, bana 4. Ordu düştü, memleketim Erzincan'a yola çıktım.

Bizden sonra, 1914'te Umumi Harb'in ilk günlerinde, Harbiye'den yedi öğrenci daha mezun oldu.

Balkan Harbi başlamış ve düşman Çatalca'ya kadar ulaşmış olduğundan, Erzincan'dan bir tümeni orduya muavenet etmesi için İstanbul'a yolladılar. Ben de o tümenin içinde olduğumdan, kasım ayının sonunda, ancak üç buçuk ay tadını çıkardığım memleketimden ayrıldım.[5]

Umumi Harb ve Askerlik Çağrısı

1914 haziranının 28'inde,[6] Sarayova'da (Saraybosna) Avusturya-Macaristan veliahdı ve karısı Sırp devrimcilerin kurşunlarına kurban gitti. Birinci Cihan Harbi bundan kaynaklandı. Avrupa devletleri iki kısma ayrıştılar. İtilaf devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya ve Belçika) İttifak devletlerine (Almanya, Avusturya-Macaristan ve daha sonraları Türkiye) karşıydılar. İtalya, İttifak Devletlerinden ayrılarak İtilaf Devletleriyle birleşti. Daha sonra Amerika da İtilaf Devletleri yanında harbe girdi ve 1918'de harp İtilaf Devletlerinin lehine sona erdi.

1914 yazında tekrar memleketimdeydim.[7] Bizim alay o bahar Balkan Harbi'nden sonra Anadolu'ya dönerek Erzincan yerine Amasya'ya yerleşmişti ve ben alayım tarafından ordu merkezi Erzincan'a yollandım. Bir ay atış talimine katılacak, o sırada memleketimi de ziyaret etmiş olacaktım.

Balkan Harbi sonunda, annemi Erzincan'dan İstanbul'a almış ve oradan da beraber Amasya'ya gitmiştik. Fakat bu sefer annemi orada bırakarak tek başıma Erzincan'a gelmiştim.

O bir aylık kısa zaman içerisinde annemin telkini, kızkardeşimin ve akrabalarımın ısrarı üzerine memleketimde evlendim. Kendime eş olarak Kristinyan Kız Okulu öğretmenlerinden Asdğig Sarrafyan'ı seçtim. Düğünümüz büyük bir debdebe ve eski makbul gelenekler ile yapıldı. Maalesef bu, Erzincan'daki son görkemli düğünlerden biri oldu.

Ve bunun sonunda, ordu ihtiyat [birlikleriyle] ve seferberlik [ve] savaş yıllarında hızlı bir şekilde hazırlanan ve içlerinde çok sayıda Ermeni subay ve yedek subayların olduğu askerlerle beslendi."

5 "Ancak 1914'ün yazında, alayımız Anadolu'ya döndü ve bu kere Erzincan yerine Amasya'da kamp kurduk." *Daçgahay Zinvor*, s. 16.

6 *Daçgahay Zinvor*'da tarih yanlış olarak "haziranın 8'i" olarak verilmiştir (s. 16).

7 Bu cümle asıl metinde metnin geri kalanından farklı bir yazı karakteriyle yazılmıştır.

Harbin başında, Türklerin konumu belirsizdi. Fakat 21 Temmuz'da Türkiye hem tarafsızlığını hem de seferberliği bir anda ilan etti.[8]

Bir pazartesi sabahıydı, birden bir davulun yüksek sesi beni uyandırdı. Sokakta alışılmadık bir gürültü vardı. Hükümet tarafından gönderilen bir tellal çirkin sesiyle bağırıyordu. Tellal susunca davul başlıyordu, davul susunca tellal başlıyordu, böylece devam etti. Uğursuz bir baykuş gibi. Mahallenin kadınları sokağa dökülmüşlerdi, tellalın ve davulun başına toplanmış, onları parça parça etmek istiyorlardı.

Önceden yalnız şehrin Müslüman *muhtar*larına, sonra köy muhtarlarına ve aynı şekilde şehrin [Hıristiyan] muhtarlarına ağzı mühürlü mektuplar dağıtılmış ve talimatlar gelene kadar onları açmamaları için kesin emir verilmişti.

O gün o mektuplar açıldı, duvarlara kâğıtlar yapıştırıldı. Hükümet, 18-45 yaşlarındaki erkeklere, yanlarına beş günlük erzak alarak en yakın ahz-ı asker merkezlerine gelmelerini emrediyordu. Tek bir ifade ile "herkes silah altına". O günlerin şiarı buydu.

Bunun üzerine bir insan seli başladı. Köylüler, tarlasını, samanlığını bırakıp askere yazılmak için merkezlere koştular. Ermeniler de vatanî görevlerini yerine getirmek için acele ettiler.

Hayret uyandırıcı biçimde, o günlerde herkes, büyükten küçüğe, olacağı hissediyordu. Ayrılık çok duygusaldı, öyle ki sanki son ayrılıktı. Ne giden geri dönecekti ne de evde kalan sağlam kalacaktı. Kötü duygular, matem gibi herkesin ruhuna çökmüştü.

O yıl güneş de tutuldu (9 Temmuz 1914) ve üç dakika sürdü. Birçok kötü kehanete sebebiyet verdi.[9]

Evliliğim sebebiyle bir aylık iznim olmasına rağmen telgrafla derhal alayıma gitme emri geldi. Asker toplama sebebiyle bütün izinler iptal edilmişti.

O zaman, karımı yanıma alma ya da Erzincan'da bırakma sorunu ortaya çıktı. Sonunda beraber gitme yönünde karar verdik.

---

8 "Askere yazılmak için herkes merkeze koşuyordu, bir insan nehriydi. Ermeniler de vatanperverlik ödevlerini yerine getirmek için acele ediyorlardı." Sürmenyan tarihi eski takvim ile vermiştir. *Dacgahay Zinvor*, 16.

9 O yıl yaşanan tam güneş tutulması 21 Ağustos 1914'te gerçekleşti ve Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinin tamamından gözlendi.

Karadeniz limanlarının önünde Rus savaş gemilerinin görünmesinin ardından, Trabzon - Samsun hattıyla yolculuk mümkün değildi. Sebastia (Sivas) - Tokat yolunu tuttuk.

Amasya'ya ulaştığımızın ertesi haftası bizim tümen Karadeniz'e hareket etti ve olası bir Rus çıkarmasını önlemek için Samsun - Giresun hattı arasında kamp kurduk.

Türkiye'nin Umumi Harb'e Girişi

Türklerin harbe girmesi biraz daha gecikebilirdi, fakat Almanlar bir oyun oynadılar ve Türkler için durum oldu-bittiye geldi.

O tarihlerde, iki Alman zırhlısı, Goben ve Breslav, İngiliz savaş gemilerinin tacizi sonunda Dardanel'e (Çanakkale Boğazı) vardılar. Türkler onları sevgiyle kabul ettiler ve "Almanya'dan satın aldık" diyerek alıkoydular. Bir gün o zırhlıların Alman kumandanları manevra bahanesiyle gemileri Karadeniz'e indirdi ve Rus limanlarından Sivastopol'u bombaladılar. Bunun üzerine Rus elçisi İstanbul'dan ayrıldı (10 Kasım 1914) ve bir-iki gün sonra Kafkas Cephesi'nde Rus-Türk çatışmaları başladı.

Sarıkamış Muharebesi ve Enver'in Bozgunu

O kışı cephe gerisinde geçirmek için hazırlıklar yapılmasına ve alay subayları olarak ailelerimizi Amasya'dan kışı geçireceğimiz Erbaa'ya taşıtmış olmamıza rağmen, harbin ilanıyla birlikte Kafkas Cephesi'ne gitme emri aldık. Kasım sonunda Erzincan'dan geçtik. Aralık ayını Erzurum ovası köylerinde geçirdik.

Harbin ilanı ile birlikte Ruslar Türk sınırından geçmiş ve 8 Aralık'a kadar Basen (Pasinler) ve Alaşkert Vadisi'ne inmişlerdi. Türklere iyi bir ders vermişlerdi, hem sınırı koruyan kuvvetleri hem de *Hamidiye Alayları*'nı kırıp geçmiş, sonra da tekrar geri çekilmişlerdi. O darbeden sonra Hamidiye Alayları savaş cephesinde bir kez daha görünmedi. Bu alaylar 40 bin kişi idi, Türkler onlardan çok ümitliydiler, daha sonra Türklerin tiksindikleri bir şeye dönüştüler.

Enver *Paşa*, bir saldırıyla Kafkasya'ya geçmeyi ve oranın Tatar ve Türklerinin de yardımıyla Kafkaslar'a hâkim olmayı, sonra İran, Afganistan ve Hindistan'ı ayaklandırarak bir Turan İmparatorluğu yaratmayı planlamıştı.

Gönüllülerden ve *Seferberlik* aylarında silah altına alınan yarı talim görmüş kuvvetlerden başka, sınırın bu tarafında toplanmış olan, barış zamanında yıllarca talim görmüş ve zamane savaş araçlarıyla teçhizatlanmış 4. Ordu'nun düzenli alayları vardı, yaklaşık 80 bin süngü.

Enver, bu kuvvetlerin başına geçerek, 22 Aralık 1914'te büyük planını gerçekleştirmek için hücuma kalktı. Fakat ağır bir şekilde yenildi ve hayalleri yıkıldı.

Bizim tümenimiz Tortum - Oltu hattını tutmuştu. Ruslar Oltu'ya kadar ilerlememize ciddi bir şekilde karşı koymadılar. Oltu'nun işgali sırasında bir muharebe oldu, bir de Oltu'dan iki saat uzakta, Kızıl Tepe denilen tepelerde. Ruslar yolun sağ tarafındaki tepeleri tutmuş, bizim ilerlememize engel oluyorlardı. Yola devam edebilmemiz için onları o mevkiden defetmemiz gerekiyordu.

Bu görev bizim alayımıza düştü.[10] Yoldan ayrıldık, epey sağa gittik ve sonra zincir oluşturup tepeye çıkmaya başladık. Akşam karanlığı üstümüze çöküyordu. Yavaş yavaş tepenin zirvesine yaklaşıyorduk. O âna kadar hiçbir hareket, düşman tarafından gelen hiçbir kurşun yoktu. Öyle ki karşımızda bir düşman olmadığını sandık. Fakat birden tepenin üstünden üzerimize bir cehennem ateşi açıldı. Bir kez daha top gülleleri, kurşunlar başımıza yağıyordu. İlk seferde düşen düştü, sağlam kalanlar da toprağa uzandılar. Biraz sonra bizim tarafımızdan da ateş açıldı ve muharebe başladı. Bizler ve onlar arasında en fazla 50-60 adım mesafe vardı.

Harbin sıcak aralığında birdenbire karşıdan bir ses duyuldu: "Allah aşkına, bize niye ateş ediyorsunuz? Biz sizin dininizdeniz."

Bir dakika kadar büyük bir yanlış yaptığım korkusu geçti içimden. Ateşi kestim ve bize doğru gelmesini söyledim.

Sözümü bitirmeden üzerimize ateş açıldı ve tabii ki karşılık verdik.

Az sonra aynı acı çığlık: "Biz sizdeniz. Allah aşkına bize ateş etmeyin."

"Bizden olma" şüphesi beni tekrar kuşkulandırdı ve ateşi kestirttim. Ya gece karanlığı sebebiyle bizim kuvvetlerimiz karşı karşıya gelmişlerse

---

10 "Onun birinci bölüğünün birinci takımının komutanıydım." *Dağgahay Zinvor*, s.19.

diye kendi kendime düşünüyordum. Özellikle arkadan devamlı "ateşi kesin" borusu duyuluyordu.

Bu sefer incelemeye geçtim, hangi alay, hangi bölük olabilir diye. Onların alay komutanının, tabur komutanının, bölük komutanının adlarını, rütbelerini sordum, her birinin fizikî görünüşü hakkında açıklamalar istedim. Hepsi hakkında tamamıyla doğru cevaplar aldım.

Bütün bedenimle titremeye başladım. Onlarca hayatın kaybolmasına sebep olmanın sorumluluğu düşüncesinin ağırlığı altında ezilmeye başladım.

Ve işte yeniden salvo ateşi.

Görüşmeler ve duraklamalar birkaç kez tekrarlandı. En sonunda şuna dikkat ettim ki, her vakit, pazarlıktan sonra ateş açıldığında, o ateş benim etrafımda temerküz etti. Bundan düşmanın bu pazarlıkları benim yerimi belirleme amacı ile yaptığını çıkardım. İlk olarak, bana komutanı hattan dışarı çekmek için emir verdiler. Bir kez daha işimizin gerçek bir düşmanla olduğuna ikna oldum ve ondan sonra adımlarımı ona göre atmaya başladım.

Çatışma giderek daha da ağırlaştı. Ne ölenin, yaralananın sayısı belliydi ne de arkadan bir yardım geliyordu. Bölük komutanım, bölüğün diğer iki takımını yanına alarak bir tepenin arkasına çekilmişti, sesi çıkmıyordu. Sağ tarafımda bulunan takımın komutanı öldürülmüş olduğundan, onun kumandası da benim üzerime kalmıştı. O sıkıntılı anlarda tabur komutanım yanımda belirdi, Binbaşı Kürt Memmed Bey. En öndeki mevkilerin durumunu incelemeye gelmişti. Durumu anladıktan sonra, iki taraftan hücuma karar verdik. Birlikte ayağa kalktık, o tabancasını çekti, ben de kılıcımı çektim ve askerlere hücum emrini verdik. Fakat o arada düşmanın ateşi o kadar arttı ki, hiç kimse kafasını kaldıramıyordu. Binbaşıya alnından bir mermi isabet etti, yere yığıldı ve hemen öldü. Geceyarısına doğru ben de baldırımdan yaralandım ve bir astsubayı yerime geçmesi için görevlendirerek iki askerin omuzuna asılı bir şekilde doktorun yanına gittim.

Düşman gün doğmadan önce mevkiini bıraktı ve uzaklaştı. Yol artık açılmış olduğundan ertesi gün ordu hareketine devam etti.

Sabahleyin esir alınanlardan ve bizim yaralılardan öğrendik ki, düşman akşam önce onların mevkilerinin yakınında düşmüş yaralı askerle-

rimizden birkaç tanesini kendi mevkilerine çekmiş ve benim sorularımı onların ağzıyla cevaplandırarak ya da onlardan cevapları alıp kendileri yanıtlayarak bize pazarlık oyununu oynamıştı.[11]

O gün bize karşı savaşanlar içinde Tatarların [Kafkasya Müslümanları] ve hatta Ermenilerin de bulunduğu bir ölçüde ortaya çıktı. Öğlen olmadan başka bir yaralı subay ile Oltu hastanesine nakledildik.

İki-üç hafta geçmeden, Enver'in mağlubiyet haberi cephe gerisine ulaştı. Türk ordusu ilk başlarda yıldırım gibi çıkışıyla Kafkaslar'a korku salmıştı. Hatta Tiflis'i boşaltmayı düşünüyorlardı, fakat çok soğuk ve yorgunluk sebebiyle, Türk ordusu Sarıkamış önlerinde yenilerek utanç verici bir halde geri çekilmeye başlamıştı (18 Ocak 1915). Ordunun dörtte biri [sağ] kalmamıştı. Ölenlerin, esir düşenlerin sayısı yoktu. Sağlam dönenlerin birçoğu da soğuktan ellerini ve ayaklarını kaybetmişlerdi.

Enver, bir Ermeni astsubayın fedakârlığı sayesinde, ölümden kıl payı kurtuldu ve hayallerini arkada bırakıp soluğu İstanbul'da aldı.

Yaralı subaylar olarak hastanede kendi halimize bırakılmıştık. Bir gün öküz arabaları getirip bizi o arabaların içinde Erzurum'a doğru yola çıkarmaları iyi oldu.

Kışın o soğuğunda ve o acınası öküz arabalarıyla, ne zaman ve nasıl Erzurum'a ulaştığımı bilmiyordum. Sadece bir gün gözlerimi açtığımda, yaralıların bulunduğu hastane yerine, bulaşıcı hastalıklar hastanesinde buldum kendimi.

Aşırı soğuk, besin kıtlığı, pislik ve diğer olumsuz şartlar, orduda tifüs salgınına neden olmuştu. Sahip çıkan yoktu, her gün yüzler, binler ölüyordu. Köy, şehir, Erzurum'dan başlayarak Sivas'a kadar her taraf, epey

---

11 İlginç bir şekilde, 23 Aralık'ta Oltu civarında aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı 31. ve 32. Tümenlere bağlı iki alayın birbiriyle çatıştığı ve oldukça fazla zayiat verildiği bilinmektedir. Kalusd Sürmenyan'ın bu çatışmada yaralanıp yaralanmadığına dair bilgimiz bulunmuyor. Bir başka yanıtsız soru ise, yaralanmasının ardından Kalusd Efendi'ye bu olayın böyle aksettirilip ettirilmediği sorusudur. Çatışma ile ilgili olarak Kafkas Cephesi'ndeki komutanların anılarına ve sonraki çalışmalarına bakılabilir: Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 2005), s. 50; Köprülü Şerif [İlden], *Sarıkamış: Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu: Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı: Anı*, Sami Önal (yay. haz.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998), s. 185-186.

uzun süren o ölümcül hastalığı kapmıştı. Hastalık, hem ordudan hem de halktan on binlerin hayatını aldı. Ordunun kumandanı bile kurban gitti o bit hastalığına.[12]

Ben talihliydim, iyileştim ve iki ay izinle memleketime, Erzincan'a gittim.

1914-15 Kışı

Tekalif-i Harbiye: Seferberlikten sonra tekalif-i harbiye adı altında harp vergisi olarak mallara el konmaya başlandı. Özel teşkilatlar kurulmuştu, bunlar dükkandan dükkana, atölyeden atölyeye girerek güya ordunun ihtiyaçları için her şeye el koyuyorlardı. El konulan malların yerine bir kâğıt parçası veriyorlardı, karşılığı harp sonrası ödenecek bir makbuz.

Özellikle Ermenilerin mallarına el konuluyordu. Eğer Türklerden de bir şey alırlarsa, ya tam karşılığını veriyorlardı ya da sadece göstermelikti, akşamları malları sahibine iade ediyorlardı. Bu yönden Ermeniler çok zor durumdaydılar. Fakat onlar sabırla, sadece hayatlarını kurtarabilmek adına, maddi zararlara dayanıyorlardı. Şehirdeki evlerden yumurta, ***kavurma***, iç çamaşır, çorap vesaire toplamışlardı. Ermeniler de hususi olarak hastanelere 300 yastık, yorgan ve döşek tahsis etmişlerdi.

Rahip Odabaşyan'ın katli: Erzincan'ın bir süredir ruhani önderi yoktu. Brusa (Bursa) ruhani önderi Rahip Der Sahak Odabaşyan, esasen Sivaslı, Erzincan ruhani önderliğini üstlenmiş, İstanbul'dan Erzincan'a doğru yola çıkmıştı. Fakat Sivas'tan geçtikten sonra Karahisar'ın Aghvanis Köyü[13] yakınlarında "Çoban Tekkesi" denilen yerde Sivas valisi Muammer'in gönderdiği *çete*ler tarafından öldürüldü. (19 Aralık 1914)

"Hırsızın yüreği titrek olur"[14]; Türk hükümeti, kendi yarattığı vahşet sebebiyle, gözü önünde Ermenilerin başlatacağı genel bir isyanın haya-

---

12 Sarıkamış Harekatı sırasında 9. Kolordu komutanı (daha sonra 3. Ordu Kumandanı) olan Hafiz Hakkı Paşa, 15 Şubat 1915'te tifüs hastalığından ölmüştür.

13 Günümüzde Sivas'a bağlı Gölova Köyü.

14 Գող `uիրտըդող (Koğ sirtı toğ): Kötü bir şey yaparken yapanın içinde korku ve endişe bulunduğu anlamına gelen Ermenice bir deyim.

letini görüyordu ve bu sebeple Odabaşyan'ı yok etme kararı vermişti, çünkü onun Anadolu'ya mesaj götürdüğünü düşünüyordu.

Rahip Sahak'ın ölümünün acı haberi her yerde büyük galeyana sebep oldu. Erzincan'ın ruhani önder vekili, rahibin ölümünden hem hükümeti hem de Patrikhane'yi haberdar etti, fakat ikisinden de bu mesele ile uğraşmamak için emir aldı. Her şeye karşın bu ölüm nedeniyle şehrin kiliselerinde Ayin-i Ruhani yapıldı, anmalar düzenlendi. Halk her şeyi bir kenara bırakıp kalabalıklar halinde bu ayinlere katıldı ve bu acı ölümün yasını tuttular.

Katırların çalışması: Doğu vilayetleri demiryolundan mahrum kalmışlardı. O vakitler otomobiller de çalışmıyordu bizim taraflarda, gidip gelmeleri için uygun yol yoktu. Dolayısıyla, ordunun nakliyatı mecburen ilkel yöntemlerle gerçekleşiyordu, zorla el konulmuş atalardan kalma öküz arabalarıyla, atla, eşekle ve bazen de develerle.

Sansa Vadisi'nde yol açılmadan önce, Erzincan - Tercan - Erzurum yolu Erzincan ovasının tam ortasından ve Cibice Dağı'nın eteklerinden geçiyordu. Her ikisinin de toprağı kaygan olduğundan, kışın hayvanlarla o yoldan gidip gelmek imkânsızdı. Bu sebeple ordunun erzak ve mühimmatı, o kış insan-hayvanlarıyla[15] nakil olmuştu. Hükümet, hem şehirden hem de köylerden, yaşlı ve genç, zengin ve fakir erkekleri –çoğunlukla da Ermenileri– toplayarak onları Erzincan - Tercan yolu boyunca ve çeşitli duraklara, köylere ve hanlara yerleştirmişti. Onların sırtlarında nakliye işi merkezden merkeze taşıma şeklinde yaptırıldı.[16]

Bahar geldiğinde yol tekrar açıldı ve nakliyat işi insanlardan alınarak tekrar hayvanlara verildi.

---

15 Metinde մարդ-կենդանիներ (mart-gentaniner) şekliyle verilmiştir.

16 Resmi kaynaklarda bu erler hakkında şu bilgilere ulaşılabilir: "15 Mart 1915'te, Trabzon-Erzurum ve Erzincan arasında toplam 5 bin kadar yaya nakliye eri vardı. Bunlar özel olarak hazırlanmış sırt çantalarında 30 kg yük taşırlardı. Bunlarla Erzurum'a günde en fazla 6 ton yük taşınabilmekteydi. Yaya nakliye taburları, yol taburları erleri ile firariler, bakayalardan ve tekrar sağlığını kazanan tebdil-i havalılardan ve yaşlı gayrimüslim erlerden oluşmaktaydı." Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c.2, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, (Ankara: Genelkurmay ATESE Yayınları, 1993), s. 678.

Ermenilerin Yok Edilmesinin Hazırlıkları

Enver Paşa, kendi mağlubiyetinin öcünü Ermenilerden almak istedi. İstanbul'a ulaştığında, cephelerden bütün Ermeni subaylarının ve Ermeni askerlerinin geri çekilmelerini ve onların yollarda, muavenet işlerinde çalışmalarını emretti. Fakat, Ermeni subaylardan ve askerlerden çoğu orduda ya da yerlerine ulaşmadan öldürüldüler.

Sonra Enver ve Talat, ortak bir fikirle, yıllardan beri tatlı sözlerle kandırdıkları Ermenileri imha planını faaliyete geçirdiler. Anadolu'da bu işin organizasyonunu üç canavar İttihatçıya emretmişlerdi. Doktor Bahaddin Şakir, Erzincan Mutasarrıfı Memduh ve Sivas Valisi Muammer.

Ermenileri yok etme kararı dönemin hükümdarı Sultan Reşid tarafından teyit edildi. Aynı zamanda bütün gayrimüslimlere karşı *Cihad* ilan edilmişti.

Her bir mülkî bölüm, köylerden başlayarak vilayetlere kadar, bu "kutsal" işi kendi çevrelerinde yapmaları için görevlendirilmişlerdi.

Türkler, zaptiyelerden başka, ülkenin iç düzeni korumak için, *jandarma* teşkilatına da sahiptiler. Vilayetlerde *alaybeyi* komutasında bir jandarma alayı bulunmaktaydı. Mutasarrıflıklarda bir jandarma taburu bulunuyordu ve onun kumandanı da *tabur ağası*ydı. Ermenileri yok etme planının icrası, kaba bir kuvvet olarak bu teşkilata teslim edilmişti.

Hapisten çıkarılan bütün katillerden ve haydutlardan, çete adı altında, bu "kutsal işi" yerine getirmek için gruplar oluşturulmuştu.

Bütün Ermenileri "*Yol Taburu*" adı altında bir yerde toplamak ve onları orada yok etmek kararlaştırılmıştı. Erzincan'ın içinde, bu amaç için *Sansa Deresi* denilen vadiyi seçmişlerdi. Burası Erzincan ile Tercan arasında, Cibice Dağlarının güney tarafında, Sarıkaya ve Dersim Dağları ortasında bulunuyordu. Yeprat (Fırat) Nehri, Erzincan Ovası'na girmek için 8-10 kilometre uzunluğunda bir yer bulabilmişti burada.

Erzincan jandarma tabur komutanı –tabur ağası– Erzincan yol taburunun kumandanı olarak atanmıştı. Şehrin inzibat amirinden kendisi için yardımcı bir asker istemişti. İnzibat amiri de bu görevi bana vermişti, çünkü Ermeniydim ve Ermeniler olarak bundan böyle sadece takviye işlerde çalışmakla sınırlandırılmıştık. Görünüşe göre başlangıçta askerler, Ermeniler hakkında verilen karardan ve bu bölüğün kuruluş sebebinden habersizdi.

Sansa'ya görev yerime gittiğim zaman, orada yaklaşık yüz kişi vardı. Eski *Hammal Taburları*'ndan kalanlardı. Fakat kısa zamanda bunların sayıları bine ulaştı. Sadece Erzincan'dan değil, aynı zamanda Sivas vilayetinden Ermeniler ve bir kısım Rum da buraya getirildi. Bu kadar hızlı kümelenmeye rağmen, önceden onların konaklaması ve beslenmesi için hiçbir hazırlık yapılmamıştı. Haliyle ilk önce, çevredeki Kürt köylülerden *saclar* toplattım ve onların üzerinde ekmek pişirttim, fırınlar hazırlanana kadar onların ekmek ihtiyaçlarını karşılamak için. İmkân çerçevesinde zavallıların bu sefaletini azaltmak için elimden geleni yapıyordum. Fakat benim bu alâkamın kumandanlığa hoş gelmediği belliydi.

Çok geçmeden, şehirden küme küme çeteler Sansa'ya gelmeye başladılar. Bunlar, yapılan işi takip eder, amelelerin başında dikilir, onlara göz açtırmazlardı. Vuruyorlar, küfür ediyorlar ve onları bütün gün acımasızca çalıştırıyorlardı.

Bölük komutanları, Türk köylerinin hunhar beyleriydi. Petariçli[17] Vahit Bey'in oğulları, Keleriçli[18] Ülfet Bey ve onun gibiler. Onların nezdinde, çetelerin amelelere yaptığı zorbalığı hafifletme çabalarım meyve vermedi. Onların da çeteler üzerinde etkili olamayacak kadar zayıf oldukları belliydi. Zira çeteler özel bir görevle ve olağanüstü yetkilerle gelmişlerdi.

Beş-on gün geçmemişti ki, Memduh şahsen Sansa'ya geldi. Meydana getirdiği mezbahayı gözden geçirmek için gelmişti. Ve beni orada görüp faaliyetlerimden haberdar olduğu zaman, şehre geri döndüğü gibi beni askerî yetkililerce geri çağırttı.

Hâlâ tamamıyla sağlıklı değildim ve yaram iyileşmediğinden iki ay izin almayı başardım ve şehirde kaldım.

Ermenilere Yapılan Vahşet[19]

Hem şehirlerde hem de köylerde bir süreden beri Türk vahşeti başlamıştı ve giderek şiddetlenmekteydi. Bütün Ermenilerin silahlarını hükümete teslim etmelerine dair bir emir gelmişti. Haliyle kimse bir şey teslim

17 Günümüzde Üzümlü'ye bağlı Bayırbağı Köyü.

18 Günümüzde Erzincan'a bağlı Karakaya Köyü.

19 Bu bölüm *Daçgahay Zinvor*'da bulunmuyor. Sürmenyan bir önceki bölümün sonunda (*Daçgahay Zinvor*, s. 25) "O günlerde Ermenilere uygulanan vahşet hakkında, onları benim konumun dışında sayarak, konuşmuyorum" demektedir.

etmedi. Ondan sonra, silah ve firarî asker aramak bahanesiyle, zaptiyeler Ermeni mahallesine indiler, evden eve girdiler, her deliğe baktılar, sandıkların altını üstüne getirdiler. Basit bir resmi, masum bir eşyayı sebep göstererek hane sakinlerine eziyet ediyor, onları aşağılıyorlardı. Eğer evde bir erkek görürlerse tutuklayıp ya hapse ya da Sansa'ya yolluyorlardı.

Birbiri ardına göz önünde bulunan bütün gençleri, toplum ve parti ileri gelenlerini[20] hapse attılar. Bir akşam, Aram Srabyan'ı ve Khındzoregli[21] Philippos'u hapse attılar. Birkaç gün sonra Aram'ı serbest bıraktılar, ancak Philippos'u Erzurum'a gönderdiler. Fakat hapiste onları öyle bir dövmüşlerdi ki, Srabyan haftalarca yatakta kaldı.

Diğer tutukluların arasında Vardan Der Yeğiayan, Hımayak Aşıkyan, Masis Aycıyan, Tatul Çilingiryan ve birçok başka kişi vardı. Sorguyla onlardan herhangi bir itiraf alamadıkları zaman, dayağa başvururlardı. "Şekerli kahve getir" diye bağırırlardı sorguyu yapanlar. Şekerli kahve dayak anlamına geliyordu. Dayakla da onların ağzından bir şey almayı başaramayınca, o zaman da bitmek bilmeyen işkencelere başlarlardı; burunlarını, kulaklarını kesmek, saçlarını, tırnaklarını çekmek, merdivenlerden aşağı yuvarlamak yaygın eziyetlerdi. Tatulyan'ın tırnaklarını çekmişler, Gatmos Zadikyan'ı da o kadar dövmüşlerdi ki, sopalarla [vurdukları] yerlerden kan fışkırmaya başlamıştı.

Öte yandan, köylerdeki Ermenilerin hali de trajikti. Jandarma ve çete sürüleri köyden köye dolaşıyor ve Ermenilere duyulmamış eziyetler yapıyorlardı.

Jandarma mülâzımı Süleyman, meşhur şeytan Adil'le[22] beraber Meğutsik[23], Medz-Akrag, Dacrak[24] ve Ergan[25] Ermenilerini talan etmiş ve onları dile gelmez eziyetlere maruz bırakmışlardı. Ergan Köyünden birinin kafasına ateşten kızmış bir tas geçirmişler, köydeki silahlarının ve

---

20 Metinde ազգայինդրծիչ (azkayin kordziç): Toplumsal işlerle uğraşan, bu alanlarda sorumluluk üstlenmiş kişi.

21 Günümüzde Erzincan'a bağlı Pınarlıkaya Köyü.

22 Tehcir sırasında Erzurum jandarma alay kumandanı.

23 Günümüzde Yalınca Köyü.

24 Günümüzde Türkmenoğlu Köyü.

25 Günümüzde Oğulcuk Köyü.

saklanan erkeklerin yerini göstermesi için Gölıntsikli bir kızın saçlarını yakmış ve burnuna kızgın demir sokmuşlardı. Her yerde Ermenileri onlara silah vermeleri için zorluyorlardı. Eğer silahları yoksa, satın alıp vermelerini istiyorlardı. Sonra da bu silahlarla onları teçhiz edip şehre getiriyorlardı.

Yine aynı Süleyman, yüz civarı zaptiye ve çetelerle Mıtni Köyü'ne[26] gitmişti. İlk önce köyün büyüklerini ve papazını çağırmış ve onlardan para istemişti. Köylüler şundan bundan toplayarak 64 altın vermişler ona. Fakat parayı aldıktan sonra, dayak ve sorgu başlamış. Köy papazı da, kadın ve çocuklar da dayağa maruz kalmışlar. Ahaliden bazılarının ayaklarına nal vurdurtmuş, bazılarının tırnaklarını çektirmiş, bazılarının kafalarına kızgın yağ döktürmüş ve ateşten kızarmış demirlerle vücutlarını dağlatmış. Mevcut olmayan bir ihanet planını onlara itiraf ettirmek için. Bunlarla da yetinmeyerek hepsini bir odaya doldurtmuş, kapıyı kilitleyip pencerelerden üzerlerine ateş yağdırmış.

Otelci Hafiz adında bir canavar, Meşrutiyet yılında birkaç tane Martin tüfek götürmüş ve bu köye satmıştı. Bu sebeple o tüfekleri günyüzüne çıkarmaları için, bu köyün insanlarını çok sıkıştırmışlardı. Ermeniler de mecburen, eziyetten kurtulmak için onlara birkaç tane oyuncak tüfek vermişlerdi. Türkler, o tüfeklerin üzerine bir parça da zaptiye tüfeği eklediler ve bütün bunları Ermenilerin omzuna verip şehre götürdüler. Köy papazı da dahil 21 kişiydiler. Onları çarşıdan ve kalabalık sokaklardan geçirerek hapse götürdüler. Türkler Ermenileri devrimci göstermek, fanatikleri onlara karşı tahrik etmek için papazın da omzuna bir tüfek koyup beline kılıç asmışlardı.

Birbiri ardına şehrin bütün okullarına ve kiliselerine el koyarak onları kışlaya çevirdiler. Halka yalnız Asdvadzadzin Şapeli bırakılmıştı, fakat çok geçmeden bir mucize gerçekleşti ve S. Pirgiç Kilisesi Ermenilere geri verildi. Kilisede kalan askerler hastalanmaya ve çıldırmaya başlamışlardı. Askerlerin gözlerine bir hayalet, beyaz sakallı, beyaz kıyafetli bir din adamı görünmüş, kilisenin levazım odasından çıkarak kamçı vuruşlarıyla onları kiliseden çıkarmış. Bunun üzerine kilise askerî yetkililer tarafından boşaltıldı, tekrar ahaliye verildi. Sonra kadınlar kızlar her taraftan,

---

26 Günümüzde Gümüştarla Köyü.

çöplüğe dönmüş olan kiliseyi temizlemeye koştular. Büyük Oruç'un son haftalarıydı, mütevelli heyeti de kendine düşen işi yaparak kilisenin yıkılmış taraflarını tamir ettirdi. Bir pazar günü, şehrin bütün papazları orada toplandılar ve Rahip Melkisetek mevcut kalabalık önünde kiliseyi takdis etti.

Ondan sonra günde üç kez o kilisede ayin yapılıyordu ve halk gelip dua ediyordu.

Kilisenin kutsandığı gün, Kutsal Sofra ayininden sonra bir hısgum[27] gerçekleşti. Der-Voğormya [Tanrım merhamet et] ilahisi sırasında bütün halk ağlayıp Tanrı'dan kurtuluş diledi.

Dzağgazart[28] ve Paskalya ayinleri de yine bu kilisede yapıldı ve bunlar son ayinlerdi.

Askeriye tarafından ruhani önderlik binası da işgal edildi. Önce içeride bir odayı ruhani önderin kalması için bırakmışlardı, fakat mayıs başlangıcında o odayı da aldılar ve o odada saklanan ruhani önderlik kasasına ve kiliselerin varlıklarına da el koydular.

Ermenilerin hepsi istisnasız askere çağrılmışlardı. Onlardan zanaat sahibi olanlar askerî atölyelere, *tabakhane*lere girdiler.

Harbin başlarında halktan para almak amacıyla bedelli sistemi kabul edilmişti. Mecburî askerlik hizmetinden kurtulmak için, nakit 44 Osmanlı altını vermek gerekiyordu. Ermenilerden çoğu borçlanarak, varını yoğunu satarak bu kefareti vermişlerdi, kendi birtaneciklerini kesin bir ölümden kurtarmak için. Fakat mesele bununla bitmedi. Türkiye'de askerî hizmet (20-45) [yaşları] dörde ayrılmıştı, 20-23 [yaş] fiilî hizmet, 23-28 [yaş] ihtiyat vesaire. Bunlardan biri için kefaret ödeyen bir sonraki sınıfa geçerdi. O sınıf da silah altına çağrıldığında, askere gitmemek için tekrar kefaret ödemek gerekirdi. Kısa zaman zarfında birbirini takip eden sınıflar orduya çağrıldığı için, yalnızca çok az kişi hepsi için para çıkartabildi. Böylece askerlik yaşlarında bulunan her Ermeni, eninde sonunda asker oldu.

Günler geçtikçe, Ermenilere çıkarılan zorluk da o kadar artıyordu. Öyle bir an geldi ki, askerlik yaşındakiler, kurtulmak için bedeli veren ya

---

27 Özel günler ve felaket zamanlarında kilisede yapılan (yatsı) ayini.

28 Paskalyadan önceki pazar.

da vermeyene bakmadan, ellerine düşen Ermeniyi şehrin başına götürüp ya öldürüyor ya da Erzurum'a, Sansa'ya yolluyorlardı. Şehrin başında öldürülmüş ya da Sansa'ya yollanmış olmak aynı şeydi, çünkü Sansa'nın kendisi de bir mezbahaydı. Her Erzincanlı oranın adını korkuyla anar. Vadinin iki tarafında Kürtler yaşıyordu. Vadinin sağ tarafında Sarıkaya vardı, ortasında nehir, nehrin öteki tarafında yüksek dağlarıyla Dersim. Bu iki tarafın sakinleri de Ermenilere korunacak yer sağlamıyorlardı. Çetelerin ve zaptiyelerin elinden o dar vadinin içinde kaçmak mümkün değildi. Öyle ki, oraya giden ölüme mahkûmdu. Oraya götürülen Ermenileri acımasızca çalıştırıyorlardı, her türlü eziyeti yapıyorlar ve sonunda da öldürüyorlardı. Çoğu [hemen] ölümü tercih ederek kendini nehre atıyordu.

Zenginlerin Tehciri

Mayısın ilk günleriydi. Şehrin zenginlerinden bazılarına (Sarkis Der Stepanyan, Arzumanyan, Çaycıyan ve diğerleri) hazırlanmaları için haber verildi. Bir-iki gün içinde şehri terk edeceklerdi.[29]

Ondan sonra, şehrin papazları ve en önemli kişileri ruhani önderlik binasında, duruma bir çare bulmak için bir toplantı yaptılar. Ruhanilerden bir heyetin şehrin *müftü*süne gitmesine ve ondan, Mutasarrıf Memduh'un Ermenilere karşı yapılan baskıları durdurması ve şehrin en önde gelen sınıfının ayrılmasını ertelemesi için arabuluculuk yapmasını istemeye karar verdiler.

Bu karar doğrultusunda şehrin bütün din adamları –o günlerde hasta olan Der Mesrop hariç– müftü *Şeyh* Hacı Fevzi'nin evine gittiler. Mutasarrıf şans eseri orada bulunuyordu ve içeriye ruhanilerin geldiğine dair haber verildiği sırada dışarı çıktı. Papazlara küfür etmeye, onları aşağılamaya başladı ve sonra da zaptiyelere onları hapse atmasını emretti. Der Yeğişe bazı mütalâalarda bulunuyordu, fakat zaptiyeler tüfeğin kabzasıyla vurarak onu yere serdiler.

---

29 Erzincan'ın önde gelen aileleri 18 ve 21 Mayıs tarihlerinde şehirden çıkarıldı. Raymond Kevorkian, a.g.y. s. 309. Rumi takvime göre ayın ilk günlerine isabet ettiği (sırasıyla 5 ve 8 Mayıs) düşünülebilir ya da Kalusd Efendi yanlış hatırlamaktadır.

Mutasarrıfın emri uygulandı; ruhbanlar şeyhin [müftünün] evinden hapse götürüldü.

Bu kez yaşlı kadınlar ortaya çıktı, torunlarını kucaklamış, vilayete gitmişlerdi, mutasarrıfın eline ayağına kapanmaya, ondan merhamet dilemeye. Fakat bu sefer de canavar, hepsini birden götürüp nehre dökmelerini emretmişti. Bunun üzerine, kadınların arasında ağlamalar, feryatlar başladı, çoğu ayaklar altına alındı ve aynı şekilde çoğu da isteklerinin karşılığını Fırat'ın dibinde buldular. Onlar arasında Dilber Ana, Tumanların Marana, Balibegli Naran ve başka pek çokları vardı.

Nihayetinde hiçbir şey fayda etmedi. Belirlenen gün geldi ve ellerindeki listeye uygun olarak erkekleri dışarı çıkardılar ve papazlarla birlikte Gamakh'a (Kemah) doğru yola koydular.

Bu, Erzincan Ermenilerinin tehcirinin ilk adımıydı; onu bütün halkın tehciri takip etti.

Köylerin içinde de Türklerin yağmaları en yüksek mertebeye ulaşmıştı. Köylerin papazları da bu hususta mutasarrıfa ortak bir takrir sunmuşlardı. Mutasarrıf takriri okumadığı gibi, eline alır almaz yırtmış, bir kenara atmıştı.

Ruhani önder vekili sıklıkla sorunlar hakkında mutasarrıfa müdahale etmek istiyordu, fakat mutasarrıf, "sen bu tür işlere karışma, senin işin dinle ilgili" diyerek muhtereme ağzını açtırmıyordu.

Erzurum'a Doğru Yolculuk

Zenginlerin sürgününün ertesi günüydü, şehrin ihtiyat zabiti beni çağırdı ve hemen Erzurum'a gitmemi emretti. Yaklaşık iki ay önce annem ve karım Erbaa'dan dönmüşlerdi. Mevcut şartlarda onları terk etmek istemiyordum, belki onlara yardımcı olabilirim diye düşünüyordum. Fakat iş bana kalmadı, akşam iki *kanun çavuşu* (askerî inzibat), ellerinde inzibat amirinin emri, eve geldiler ve beni derhal yola çıkmaya zorladılar. Karşı çıkmaya gücüm yoktu. Bizimkilere çaresizce elveda diyerek atıma bindim ve emirerim Merzifonlu Kevork'la beraber yola çıktım.

Ne oldu da Memduh beni esirgedi diye şaşırırım. Kuşkusuz askeriye güçlü bir şekilde bana sahip çıkmış olmalıydı ki, Memduh bana el uzatamadı.

Geç saatte yola çıkmış olduğumdan, akşamı Pızvan Köyü[30] yakınlarında, Erzurum köylerinin muhacirlerinin yanında geçirdik. O günlere değin, Erzurum köylerindeki Ermenilerin tamamı tehcire tâbi tutulmuştu, onların önünde olanlar Erzincan'a ulaşmıştı.[31] Erzincan'dan Tercan'a bütün yol onlarla doluydu.

Ertesi gün, Cibice Dağı'nda onlardan birkaç tanıdığa rastladım. O kadar aceleyle ve ansızın tehcir edilmişlerdi ki, toprağa gömdükleri paraları çıkarmaya dahi vakitleri olmamıştı.

Onlar o vakte kadar talan ve katliam görmemişlerdi, çoğu öküz arabalarıyla oraya ulaşmışlardı. Zaptiyeler onlara güçlük çıkarmaya ve çeşitli yollarla para istemeye başlamışlardı.

Erzurum'un Garmir Vank'ının (Kızıl Manastır) rahibi acılar içinde ağlıyordu. "Çeteler gece manastırın duvarlarından içeri doldular. Mucizeyle onların elinden kurtulabildim, hatta kilisenin kutsal eşyalarından bir şey bile alamadım yanıma" diye anlattı bana. Sonra kilisenin anahtarını bana uzatarak ruhani öndere götürüp vermemi istedi. Zavallı adam, anahtarı yanına aldığından, kilisenin [anahtarı götüreceğim] vakte kadar kapalı kalacağını ümit ediyordu.

İkinci akşamı Mamahatun'da geçirdik ve çetelerin doldurmuş olduğu bir handa dinlendik. Her gün, akşam vakti Tercan'ın Ermeni köylerine gidip gün doğana kadar talan yapıyorlardı, halka işkence ediyorlar ve sabah şehre dönüyorlardı, gece aynı işe gitmek için.

Erzurum'a vardığımın ertesi günü, gittim kendimi *menzil müfettişi* Fuat Ziya Bey'e takdim ettim. Ordunun cephe gerisindeki, özellikle lojistik konulardaki faaliyetlerden sorumlu üst makamını temsil ediyordu. Birkaç sözle benim Erzincan'dan ayrıldığım günlerde orada hüküm süren durumu[32] açıkladıktan sonra, bana bir görev vermeden evvel ailelerimiz için bir talimatname vermesini rica ettim.

"Git! Yarın gel," dedi bana.

---

30 Günümüzde Yoğurtlu Köyü.

31 Erzurum Başpiskoposu Sımpat Saadetyan'ın Vali Tahsin Bey'e neden 14 Mayıs'tan itibaren Amele Taburlarındaki ölümlerin arttığını ve neden Erzurum ovasındaki köylerdeki halkın 16 Mayıs'ta üç büyük kervanla yola çıkarıldığını sorduğu bilinmektedir. Kevorkian, a.g.y. s. 293.

32 "özellikle Ermeni Tehciri olayını" *Daçgahay Zinvor*, s. 26.

Ertesi gün ona arz olunduğumda, bana şunları söyledi:

"Sizin hakkınızda İstanbul ile konuştum. Hükümet sizi, Ermeni subayların iyi hizmetini ve harpte göstermiş olduğunuz muvaffakiyetleri takdir edip sizi ve sizin ailelerinizi tehcirden muaf tutmaya karar verdi."[33]

Sonra ailemin adresini aldı ve diğer Ermeni subaylara da haber etmem için emir verdi, ki onlar da gelsinler ve ailelerinin adreslerini versinler. Böylece onların dokunulmaz olduklarına dair yerel idarecilere telgrafla emir gönderecekti. Fuat Bey öyle bir vurgu ve öyle bir öğütleyici üslûpla konuşuyordu ki, belli ki içinde iyi ve acılara ortak olan bir kalp muhafaza ediyordu.

Fuat Ziya Bey'in yanında kül rengi gözlü, kestane rengi saçlı, yakışıklı ve güçlü biri oturmuştu. Gri üniformasının yakasının iki tarafının üzerindeki hilal ve yıldız nişanlarından dolayı onun Kızılay tabibi ya da memuru olduğu anlaşılıyordu. Onu tanımıyordum, ama dışarı çıktıktan sonra öğrendim ki, Bahaddin Şakir'miş. İttihat'ın mümessili olarak, Ermeni katliamlarını organize etmeye mahsus görevle İstanbul'dan gelmişti.

Kuzu postu giymiş o kurt o gün dişlerini göstermedi. Fuat Bey'le olan konuşmam sırasında söze hiç karışmadı, iştahını herhalde geleceğe saklıyordu.

Komutanın yanından çıktıktan sonra, gittim bütün Ermeni subaylara, müfettişin makamına gidip ailelerinin adreslerini vermelerini haber verdim.

Bu talimata rağmen, birkaç gün sonra Erzincan'dan, süvari subayı Tokatlı Harutyun'un karısından bir mektup geldi. Kocasına, çocuğuyla beraber Kemah'a gönderildiğini söylüyordu.

Ertesi gün ben de bizimkilerden bir telgraf aldım, benden yol masrafı için para istiyorlardı. Erzincan'dan ayrıldığım vakit, eğer onlar da tehcire tâbi tutulurlarsa bana bu şekilde telgraf çekmelerini söylemiştim.

Harutyun'un karısının mektubundan ve bana gelen telgraftan anlaşılıyordu ki, komutanlık tarafından gönderilen telgraflar ya ulaşmamış ya da icra edilmemişti. Mektubu ve telgrafı alarak Fuat Bey'in yanına koştum. İncelendikten sonra anlaşıldı ki, her ikisinin de –hem mektubun

---

33 "Yalnızca, dedi, rica ederim siyasetle uğraşmayın. Son sözü hakkında açıklama istedim. Örneğin, dedi, Ermeni Tehciri meselesinde." *Daçgahay Zinvor*, s. 27.

hem de telgrafın– tarihi onun gönderdiği emirden önceydi. Bir kez daha telgraf çekti, bu kez eğer tehcire tâbi tutulmuşlar ise, adam gönderin ve yoldan geri çevirin diye ekledi.

Harutyun iaşenin nakliyat işleriyle ilgili cepheye gitmişti. Geri dönüp mektubun içeriğini öğrendiğinde çok duygulandı ve yaşlı gözlerle Fuat Ziya Bey'in yanına koştu. Ziya Bey ona Erzincan'a gitmesi ve ailesini Erzurum'a getirmesi için izin verdi. Aynı günün akşamı Harutyun Erzincan'a doğru yola koyuldu.

Erzurum'a vardığım ilk günlerde kendimi Ruhani Önder Episkopos Sımpat'a takdim ettim. Yollardaki ahalinin durumu hakkında bilgi verdim ve Kızıl Manastır'ın başrahibinin bana verdiği emaneti, manastırın anahtarını ona verdim. Muhterem, rahibin saflığı karşısında şaşırdı, o gece kilisenin kapısını kırdıklarını ve her şeyi çaldıklarını söyledi.

Erzurum ahalisi de çok zor zamanlar yaşıyordu.

Pastırmacıyan'ın gün ortasında zaptiyeler tarafından öldürülmesi Ermenilerde büyük korku ve ümitsizliğe sebep olmuştu.[34] Ermenilere karşı baskı ve zorbalıklar şiddetlenmeye başlamıştı ve tehcir sırası artık Erzurum halkındaydı. Erzurum'un kırk Ermeni köyünün sakinleri çoktan tehcir edilmişler ve belirttiğimiz üzere, onların kervanının öncüleri Erzincan'a kadar ulaşmışlardı. Herkes sahip olduğu değerli şeyleri, halıları vesaire paketleyip kiliseye taşıyorlardı. İsyan için bir şeyler düşünüyorlardı, ama bu fikri fiiliyata geçirmek kolay değildi.

Komutanlık bana 8. Deve Kervanı'nın komuta memuriyetini verdi.[35] Kervan Erzincan'da bulunuyordu. "Oğlum," dedi Fuat Ziya Bey, "ailen yalnız kalmış olabilir. Erzincan'a git, onların yanında bulun".

---

34 Setrag Pastırmacıyan, Erzurum'un önde gelen Pastırmacıyan ailesine mensuptu ve öldürüldüğü sırada Osmanlı Bankası müdür yardımcılığı görevini yürütmekteydi. 10 Şubat 1915 tarihinde banka şubesinin önünde vuruldu. Kevorkian, a.g.y. s. 290.

35 Sarıkamış bozgunundan sonra kolordular erzak ve cephane kollarını yeniden tanzim etmişlerdir ve 10. Kolordu'ya bağlı 8 no'lu Ağır Erzak Kolu muvakkaten Menzil Teşkilatı'na devredilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, v.2, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, (Ankara: Genelkurmay ATESE Yayınları, 1993), s. 679. 1915 yılında Menzil Teşkilatı ve yapılan değişiklikler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Öğün, a.g.y. s. 235-239.

Görevim ile ilgili belgelerin hazırlanması birkaç gün aldı. O sırada, hemşehrim subay Krikor Sarrafyan da, babasıyla (zaptiye Garabed) beraber Erzincan'a doğru yola çıktı.[36] Zaptiye Garabed[37] bir süredir Erzurum'da görev yapmaktaydı. O günlerde kendisini görevden almışlardı.

Erzincan'a Dönüş ve Erzincan'da 24 Saat

Menzil'e ait, yani asker nakliyesine mahsus atlarla Erzurum'dan ayrıldım, yol arkadaşı olarak Memmed *Efendi* adındaki genç bir Türk subayla beraberdim. Memmed Efendi muharebe sırasında karnından yaralanmıştı ve hava değişikliği için memleketi Tokat'a gidiyordu.

İlice'den (Ilıca) ötede tarlalarda yavaş yavaş insan cesetlerine rastlamaya başladık. İlerledikçe, yol üzerindeki ve kenarlara düşmüş cesetlerin sayısı artıyordu. Mamahatun taraflarında birkaç Ermeni arabacıya rastladık. Yüklerini boşaltmışlar, Mamahatun'a geri dönüyorlardı. Onlardan, meydana gelen Ermeni katliamlarına dair endişe verici bilgiler aldım.

Mamahatun'a vardım, orada memleketlim bir terzi vardı. Gittim buldum onu. Bana Tercan Ermenilerinin başına gelenler hakkında dehşet verici hikâyeler anlattı. Sohbet esnasında "Erzincan Ermenilerini de şehirden çıkardıklarına ve ovada katlettiklerine dair rivayetler var" diye ekledi, "hiç kurtulan olmamış" diyorlar.

Hemşehrimin verdiği haberler benim fırtınalı iç dünyamı iki kat daha sarstı. Ondan ayrıldım, başladım çarşının içinde yukarı aşağı dolanmaya. Amaçsızca yürüyordum; nereye gideceğimi, ne yapacağımı bilmiyordum ve bir anda kendimi şehrin dışında buldum, Karasu'nun kenarında, yalnız. Bir kayanın üzerine oturup gökyüzünü, o an gözlerimin önünde parlaklığını kaybetmiş güneşi seyrettim. Uzunca bir süre suyun akışını takip ettim, onun dalgalarıyla beraber benim de düşüncelerim dağılıyordu. Çevremde hiçbir şey görmüyordum. O gün dünyanın son günüymüş gibi geliyordu bana ve kendime hiçbir şekilde hesap veremiyordum. Aniden yerimden kalktım ve şehre doğru yola çıktım. Çarşının içinden yavaş

---

36 "Fuat Ziya Bey'in izniyle orada ailelerinin ahvallerinin sorunlarını halletmeye veya onları nakletmek için Erzincan'a gittiler." *Daçgahay Zinvor*, s. 28.

37 "Erzincan'da zaptiyeydi ama..." *Daçgahay Zinvor*, s. 28.

yavaş yürüyordum, bir de ne göreyim? Erzincan Mutasarrıfı Memduh ve Erzurum zaptiye ağası önümde yürüyorlar. Birden yolumu değiştirdim ve onlara görünmeden hana gittim.

Atlarımız orada değişmeliydi çünkü bizi getiren atların tekrar Erzurum'a dönmeleri gerekiyordu. Refikim Memmed Efendi ile levazım subayına gittik ve bizim için yeni vasıta hazırlamasını rica ettik.

Levazım subayı bize tabure verdi, oturduk, kahve getirdiler, içiyorduk, o sırada bir zaptiye sarıklı biriyle içeri girdi ve adamın sarığını levazım subayına göstererek:

"Efendim" dedi, "bu adam *gâvur*dur ve başını beyazla sarmış."

İslâm din adamları başlarına beyaz sararlardı. Bu Ermeni, başına beyaz sarık sararak kendini gizlemek, Müslüman gibi görünerek kurtulmak istemişti.

"Götür deliğe tıka, o gece Mesih'ine kavuşur" oldu levazım subayının cevabı.

Levazım subayının ağzından bu sözler çıktığı gibi ben ve Memmed Efendi göz göze geldik. Memmed Efendi gözüyle bana ayrılalım dedi. Beraber hana geri döndük. Memmed Efendi için artık her şey basitti, benimle konu hakkında konuştu, Ermenilerin başına gelen kara alınyazısı hakkında konuştu. Kanımca, öncelikle vicdan azabı duymamak ve sonra bir katlin dehşetengiz görüntüsünün kafasına kazınmaması için bana bir şey olmasını istemiyordu.

Artık "hafif" olmam gerektiğini düşündüm. Neyim varsa pazara çıkardım ve paraya çevirdim.

Biraz sonra bir asker o sırada sokaktan geçen katırcılarla birlikte ayrılacağımıza dair haber getirdi. Ben ve Memmed birer ata bindik ve Erzincan'a doğru yola koyulduk. Bunlar Agınlı (Eğin / Kemaliye) katırcılardı ve ordu hesabına Erzurum'a iaşe taşıyorlar ve kendi yörelerine geri dönüyorlardı.

Ancak yarım saat gitmiştik ki, yolun kenarında birkaç köylü gördük. Bizim katırcılar sopalarını çektiler ve onlara saldırdılar. Onlar da koşup nehre atladılar ve yüzerek sağ salim karşı kıyıya geçtiler.

Kötür Köprüsü'ne yaklaşıyorduk, bizim sağ tarafımızdan, tepelerin üzerinden, yaşlılardan, kadın ve çocuklardan oluşan birkaç yüz kişilik tehcire tâbi tutulmuş bir grup köprüye doğru iniyordu.

Köprüye yaklaştıkları vakit, bizim katırcılarımız onları götüren zaptiyelerin yanına gittiler ve onlarla birkaç dakika konuştuktan sonra geri döndüler. Bana ve Memmed Efendi'ye gelerek kılıçlarımızı ve o Ermenileri katletmek için iznimizi istediler. "Efendiler, siz bu kayanın altında az bir dinlenin, iyi peynir ve meyvemiz var, yiyin, siz yemek yiyene kadar biz de onların işini bitirelim ve yola koyulalım" dediler.

Zaptiyeler onlara demişlerdi ki "bizim görevimiz onları köprünün öteki tarafına kadar geçirmek, köprünün öteki tarafına karışmayız, ne isterseniz yapın".

"Hayır, sizin onlara zarar vermenize izin veremeyiz. Biz askeriz, devlet görevlisiyiz, haliyle mevcudiyetimizde işleyeceğiniz bir suçun sorumluları siz değil, bizleriz. Hayır! Olmaz!" diye yüzlerine bağırdım.

"Ben de Ermeni değil miyim? Onlar gibi mahkûm değil miyim?" diye düşündüm kendi kendime, lâkin kendi kimliğimi unutarak onlarla sert ve azarlayarak konuşuyordum.

Şüphesiz ki bu işte önemli rol Memmed Efendi'ye düşüyordu, fakat o daha bir çocuktu ve şaşıp kalmıştı.

Ben sürekli çoğul birinci kişide konuşuyordum, sözlerimi tekrarlayıp farklı şekillerde ifade ediyor ve dakikada bir arkadaşıma dönüp onu da işin içine katmak için "Öyle değil mi Memmed Efendi" diye soruyordum. O da "Evet öyle Halis Efendi" diyerek sözlerimi teyit ediyordu ve "Olmaz! Hayır!"dan başka söz çıkmıyordu ağzından.

Fakat bizim sözlerimizin ya da tehditlerimizin onlar için bir değeri yoktu.

İçlerinden biri birden yüzüme bağırdı: "Kâfirlerin katledilmesini emreden sultandır, siz nesiniz ki bize mâni oluyorsunuz?" "İstemiyorsanız, atlarınızdan inin gidin" diye söze girdi bir başkası.

Gördük ki, başka çıkış yok, oradan uzaklaşmaya karar verdik. Atlarımızdan indik ve yürüyerek Ğarkhun Köyü[38] yoluna koyulduk.

Ancak yarım kilometre gitmiştik ki, birden arkamızdan, köprü tarafından korkunç ağlama ve yakarma sesleri geldi. Baktık ve ne görelim, herkes nehrin kenarına toplanmış, bir kargaşa. Birkaç dakika sonra her

---

38 Kargın ve bir süre de Altunkent ismini almış Tercan'a bağlı belde.

şey bitti, artık nehrin kenarında ne ses mes ne de insan kalmıştı. Katırcılar hepsini suya dökmüştü.

Onlar Tercan'ın tarihî Pakariç Köyünün[39] son kalanları idi ve böyle trajik bir sonları oldu.

Ğarkhun Köyüne yaklaştık. Köyün başında birkaç tane çadır vardı. Sorduk, onların 7. Deve Kervanı komutanlığına ait olduğunu söylediler. Ben de 8. Deve Kervanı kumandanı değil miydim, öyleyse mevkidaşız diyerek komutanın çadırına girdik, kendimizi tanıttık ve yaşını almış bir asker olan komutan tarafından sevgiyle misafir edildik.

Gece yemekten sonra, ev sahibimiz gündelik haberler ve Ermeni katliamları hakkında konuşmaya başladı. Birkaç gün önce yakınlardaki bir vadide meydana gelen büyük bir Ermeni katliamını anlattı. Anlattığına göre, iki gün önce, Erzincan Mutasarrıfı Memduh oradan geçtiği vakit, katliamdan kurtulan ve tarlalarda saklanan kadın ve çocukları toplatarak nehre dökmüştü. Sonra o köyden bir Türk, bir Ermeniyi Müslümanlaştırarak yanında saklamış olduğundan, Memduh onu şahsen vurmuş ki, diğerleri de Ermeni saklamaktan korksunlar.

Ben konuşmuyordum, askerin anlattığı hikâyeleri de istemeden dinliyordum. Ruhum fırtınaya tutulmuştu, beynim bir film şeridi gibi dönüyordu, milletimin ve ailemin yok edilmesinin resmini görüyordum. Dünya bana bir mezar gibi geliyordu. Uğursuz asker de hikâyelerine hiç son vermiyordu. Durumumu anlamaması için aptal olmalıydı. Bir yol buldum ve biraz hava almak için kendimi dışarı attım. Benim yokluğumda, Memmed Efendi durumumu ona anlatmış olmalı ki, döndüğüm zaman, konuyu değişmiş buldum ve Ermeni sorununa geri dönmedi.

O gece katırcılar da o köyde gecelemişlerdi, sabahleyin onları köyün sonunda bulduk ve beraber yola çıktık.

Yolda birbirlerine dün yaptıkları "kahramanlıkları" anlatıyorlardı, bizi hesaba katmadan. Ermenileri nasıl kestiklerini, Ermeni kadınlarının kahramanca ölüm anlarını. "Bir kadını tabancayla vurdum" diye anlatıyordu içlerinden biri, "kadın göğsünü açıp 'bir daha vur' dedi". Başka biri de diyordu "bir ana önce kendi iki çocuğunu birer birer suya attı,

---

39 Günümüzde Tercan'a bağlı Çadırkaya Köyü.

sonra da kucağındaki çocuğuyla beraber bizim yüzümüze bir şeyler bağırarak kendi suya atladı" vesaire.

Cibice Dağı'nın eteklerine ulaştık. Orada katırcılar ikiye ayrıldılar, bir kısmı Sansa Vadisi'nden, öbür kısmı da Cibice Dağı üzerinden gitmek istedi. Ben ikinci grup ile gitmeye karar verdim, Sansa Vadisi'nden geçerken tanınabilir ve orada bulunan canavarlara yem olabilirdim.

Cibice'ye yeni tırmanmaya başlamıştık ki, birden bir grup silahlı Kürt bizim önümüze çıktı.

"*Efendi, kes-mes var?*" diye sordular. Demek istiyorlardı ki, gelen giden var mı?

Biraz daha çıktığımız vakit, dağın başında çok sayıda Kürt belirdi. Gölgeleri ufku çiziyordu. Dağın yarı yolunda, katırcılar atları çayırın üzerine salmışlardı. Biz askerler de yemek için oturduk. O sırada ellerinde gümüş *şeşhane* tüfeklerle birkaç Kürt ağa yanımıza geldiler ve karşımıza eğitilmiş maymun gibi oturdular. Erzincan mutasarrıfının emriyle, Ermenileri katletmek için orada olduklarını anlatıyorlardı ve dertli bir şekilde bize yolda Ermeni kervanları olup olmadığını soruyorlardı. Daha doğrusu, Erzurum Ermenilerinin onlara ne zaman ulaşacağını bilmek istiyorlardı.

Benim Ermeni olduğumu yalnızca Memmed Efendi biliyordu, belki diğer asker de biliyordu, eğer gece Memmed Efendi ona söylediyse. O ikisinden de şüphelenmiyordum. Ama eğer kimliğim (Ermeni olmam) diğerlerine, katırcılara ve Kürtlere de malûm olursa halim ne olacak diye düşünüyordum. Durumum çok hassastı. Bir kurt sürüsünün içine düşmüştüm, sadece derim onlarınkine benziyordu. "Kuzu derili kurt" diye bilinen deyim burada "kurt derili kuzu"ya dönüşmüştü benim için.

Ğarkhun'dan itibaren kendime hasta süsü vermeye başlamıştım ve çoktan iç durumum da yüzüme başka bir şey yansıtamıyordu. Diş ağrısını sebep göstererek *başlığım*la kafamı iyice sarmış ve yüzümün büyük kısmını örtmüştüm. O yoldan gidip gelenlerin çoğu Erzincanlı olduğundan, devamlı tanınma tehlikesi vardı. Onun için ne zaman birini bana doğru gelirken görsem yüzümü sağa çeviriyordum.

Dağın öbür tarafına geçtiğimizde, kadınlardan ve çocuklardan oluşan bir Ermeni kervanı ile karşılaştık. İçlerinde genç bir kadın vardı; acılarından delirmiş, oradan oraya bağırarak, şarkı söyleyerek koşuyordu.

Acınası hallerini gördüğümde, cebimdeki bütün gümüş paramı onlara dağıttım. O kadar kötü bir haldeydim ki, içimdekini saklayamıyordum. Kendimi çevremdeki zihniyete uyduramıyordum, onlarla basit kelimelerle sohbet edemeyecek kadar da alçaktım. Katırcıların benimle ilgili şüpheleri olduğu belliydi. O zavallılara benim gösterdiğim şefkatin de onların şüphelerine bir şey eklediğini hissettim.

Bir gece de Erzincan ovasında geçirdik ve ertesi gün öğleden önce şehre yaklaştık.

Bizimkiler için Erzurum'dan tekrar komutlar gönderilmesine rağmen, birden evi bomboş bulma korkusu yüzünden eve gitmeden önce Türk arkadaşım *alay kâtibi*nin evine uğrayıp bizimkilerin durumunu önce ondan öğrenmeyi düşündüm.

Zenbelek köprüsünü[40] geçince atımdan indim, sağa doğru, Türk mahallesine giden yola girdim.

Alay kâtibinin evine ulaştım. Onu Balkan Harbi'nden tanıyordum, aynı taburdaydık, bizim taburun kâtibi-muhasebecisi idi. Çok yakındık. Bazen birbirimize aile ziyaretlerinde de bulunurduk. Allah korkusu olan, dindar biriydi.

Kapıyı çaldım. Küçük kızı kapıyı açtı ve beni görür görmez, ben sormadan, "sizinkiler bundan iki hafta önce gitti" dedi. "Bize dediler ki, yoldan size telgraf yollarız, fakat bugüne kadar onlardan bir haber almadık, biz de endişeleniyoruz."

Bu sözleri duydum, ama anlamlarını kavrayamadım. Olduğum yerde taşa döndüm.

Kız sözlerine devam etti ve "eşyalarından bir kısmını bizim eve bıraktılar, gelin bakın" diyerek kapıyı açtı ve beni içeri kabul etti.

Mekanik bir şekilde içeri girdim. Bu kadar şeyden sonra kızın söylediklerinden şüphe duyuyordum. Onların başkaları olabileceğini düşünerek kendime umut veriyorum.

---

40 Zenbelek Köprüsü'nün yerini tespit etmek mümkün olmadı. Bununla beraber Kalusd Sürmenyan'ın yeğeni Mamigon Aşçıyan anılarında Erzurum yolu üzerinde Erzincanlı Ermenilerin katledildiği "Cenbelig" Köprüsü'nden bahsetmektedir. Bkz: Mamigon Aşçıyan, *Yerzınga: Huşer Medz Yeğernen* [Erzincan: Büyük Felaket'ten Anılar], (New Jersey: yayınevi yok, 2008), s. 9. Aşçıyan'ın anlatısı doğru ise, Kalusd Sürmenyan'ın şehrin yakınında bulunan bu köprünün adını yanlışlıkla Zenbelek diye hatırladığı düşünülebilir.

Gittim, sandıkları açtım, hepsi bizim eşyalarımızdı; benim kâğıtlarım, annemin, karımın kıyafetleri vesaire.

Fakat hâlâ gerçeği kabul etmek istemiyorum, bir umut, bir avuntu arıyorum, azıcık hava, nefes almak için.

Kayınbiraderim Karnig'in tabakhanede kaldığını söylediler.

Kendimi derhal evden dışarı attım. Birkaç dakika sonra tabakhanenin önündeydim. Giriş kapısının önündeki askerin selamını alıp içeri girdim, nöbetçi subayın odasına gittim ve kunduracılar bölümünden Karnig Sarrafyan'ı çağırmalarını rica ettim.

Altmış yaşına yakın bir subaylaydı işim. Yıpranmış, alnında kırışıklıklar açılmış yüzünü biraz da kendi büzerek:

"Nasıl... Karnig?..." diye bağırdı.

"Evet! Karnig Sarrafyan'ı istiyorum. Onu buraya çağırtın, onunla konuşacaklarım var."

Bu sefer öfkeyle söyledim, bana karşı saygısında bir kusur görerek.

Adam şüphesiz ki bu askerin o Ermeniyle ne işi olabilir diye düşünüyordu. Bir kez baştan aşağı baktıktan sonra,

"Adın?" diye sordu.

"Mülâzım-ı sânî Kalusd," diye cevapladım.

"Kalusd," diye tekrarladı alaycı bir sesle, "hayır, çağıramam," diye cevapladı kabaca.

Gözlerimi üzerine diktim, "şimdi sana gösteririm," demek isteyerek yanından çıktım, müdürün yanına gittim.

Şans eseri tabakhanenin müdürü benim askerî rüştiyeden bir hocamdı, beni tanıdı ve isteğimi yerine getireceğini söyledi. Nöbetçi subayı çağırdı ve istediğim askeri getirmesini emretti.

Bu talimat askerin pek de hoşuna gitmedi. Bu istek konusunda biraz önce bana karşı çıkmış ve biz ikimiz bu sebeple birbirimize girmiştik.

Adamın ayakları gidiyordu, ama kafası gitmiyordu. Müdürün beni tanımadığını düşünerek, benim kimliğimi belirtmek için ona yaklaştı ve kulağına benim hakkımda bir şeyler fısıldadı. Fakat müdür onu dinledikten sonra da emrini tekrarladı.

Sonunda Karnig'i getirdiler. Binadan beraber çıktık ve bir ağacın altında durduk. Birbirimizle konuşmak istiyorduk, fakat birden bir Türk asker geldi ve bizden birkaç adım ötede dikildi.

"Niye orda dikiliyorsun? Kaybol!" diye seslendim ona.

Asker ses çıkarmamasına rağmen yanımızdan da uzaklaşmadı. Üzerine atılmaya ve onu tokatlamaya hazırlanıyordum, fakat Karnig'in isteği üzerine fikrimden geri durdum. Üstleri tarafından özel olarak bizim konuşmamızı dinlemeye ya da bizi gözetlemeye gönderilmiş olduğu anlaşıldı.

Karnig bana halkın şehirden çıkarılıp ovada katledildiğini ve onlardan 400 kişinin geceleyin götürülüp Zenbelek Köprüsü yakınlarında öldürüldüklerini anlattı. Karnig ne ahali ne de bizimkiler hakkında bundan başka bir şey biliyordu, çünkü tehcirden önceki cuma günü izinden döndükten sonra, kışladan çıkmasına tekrar izin verilmemişti. Fakat amcası Bağdig'i topal olduğu için beraberlerinde almama kararı verilmiş. Bana evlerine gidip Bağdig emmiyi görmemi salık verdi.

Karnig'den ayrıldım, Ermeni mahallesine doğru yola koyuldum, sokağımıza (Papazents) çarşı tarafından girdim. Sokak tamamıyla harap ve terk edilmiş haldeydi. Sokağın geçmişteki canlılığından hiçbir iz yoktu. Mahalleyi cıvıltılarıyla dolduran çocuklar yoktu. Birkaç Türk çocuktan başka sokakta hiçbir canlılık yoktu.

Mahallenin çeşmesinin önünden geçtim. Mahallenin kadınlarının buluştuğu ve aile haberlerinin aktarıldığı o radyo kanalının başında hiç kimse yoktu. Çeşmenin suyu da kurumak üzereydi. Çeşmeden tane tane düşen su damlaları, çocuklarını kaybetmiş acılı bir annenin gözünden düşen yaşlara benziyordu.

Nihayet bizim "çukur"un başına vardım. Çukur denilen, bizim evimizin bulunduğu çıkmaz bir sokaktı. Bizim mahallenin çocuklarının oyun yeriydi. Yemeği bitirmemiş halde, lokma ağzımızda onun içindeydik, bütün gün koşuyor, koşuşturuyor ve akşam yorgun eve dönüyorduk. Arkadaşlarımla o çukurda çocukça zengin bir yaşam sürüyorduk; o çukurun içinde, oradaki anılar bir elektrik akımı gibi geçti içimden. Ama ne yazık ki oyun arkadaşlarımdan hiçbiri yoktu orada, ne de başkaları yerimizi almıştı. Çukur öksüz kalmıştı.

Evimizin kapısına yanaştım, kapısı kapalıydı. Fakat içerden sesler geldiğini duydum, içeride hayat belirtisi vardı.

"Allahım, acaba bizimkiler mi," diyerek kapıyı hızlıca açtım ve içeri girdim. Avluda kimse yoktu, eve doğru hızlıca yürüdüm. Ne göreyim,

birkaç tane Türk kadın yerdekileri topluyor, birkaç tane asker de odanın duvarını yıkıyor, hazine bulmak ümidiyle.

Onlar için de sürpriz olmuştu. "Burada ne yapıyorsunuz" diye bağırmamla herkes kayboldu, ben yalnız kaldım. Bir kez daha anılarımın yumağı sökülmeye başladı. Evin ortasında bulunan kuyuya bakıyor ve her yıl Karnaval[41] zamanı onun başında yaşadığımız mutlulukları düşünüyordum. Ailemin bütün üyeleriyle, akrabalarla onun etrafında toplaşır, şarkı söyler, dans eder, mutlu olurduk. Bu kutlama bir tür gelenek olmuştu evimizin içinde.

Yaramazlıklarımı hatırlıyorum. Duvarın içine gömülü koca dolaba bakıyorum. Birçok bölmesi vardı. Üst kısmındaki çekmecelerinde sayısız bakır tabak dizilmiş olurdu. Alt raflarda çömlekler, kilden tabaklar vesaire. Her birinin içinde kuru bir meyve, yemekle alâkalı bir şey bulunurdu. Fırsat olduğunda birdenbire onları elden geçirdiğimi ve ağzımı tatlandıracak şeyleri yediğimi hatırladım. Birkaç dakika içinde film şeridi gibi gözlerimin önünden geldi geçti ailemin bütün geçmişi, çocukluk, ergenlik, gençlik yaşlarından birçok parça. Kızkardeşimin evliliği bu çatının altında gerçekleşmişti, ben o zamanlar küçüktüm. Düğün ayini sırasında elime mum almış, kuyunun üzerinde dikilmiştim. Birden yaramaz bir çocuk elimden mumu aldı ve kaçtı. O "korkunç olay" çocukluğumun aklıma düşmesine sebep olmuştu.

Evin içindeki her bir köşe, göze çarpan her şey içimde bir anı uyandırıyordu.

Bakıyorum, taş kesilmişim, omzum duvara dayanmış. Birden hafızamın teli koptu. Gerçekliğe geri döndüm, korktum ve evden dışarı kaçtım.

Yukarı kata çıktım, kışlık odaya girdim. Bir halının üzerine oturdum, başımı ellerimin arasına aldım ve başladım düşünmeye. Hayatımın birçok anısı o odayla ilgiliydi. Ancak on ay önce evlendiğim zaman orada gerçekleşen bir buluşmayı hatırladım. Bütün akrabalar, arkadaşlar, komşular oradaydı. Damat giydirmeye gelmişlerdi. Yakınlarımdan her biri damat elbisemden bir şeyi kaldırarak papaza kutsatıyorlar ve bana giy-

---

41 Pun Paregentan (Karnaval): Paskalya Bayramı öncesindeki yedi haftalık Büyük Oruç'un arifesi olan pazar günü kutlanan özel gün.

diriyorlardı, alnımı öperek ve mutluluğum için temennilerde bulunarak. Seremoniyi papaz olan amcam Der Vahan yönetiyordu. O, yeğeni evlendiği için mutlu, ciğerlerini doldurmuş ve başını her zamankinden biraz daha fazla sallayarak "Zketso"ları ve "Khorhurt khorin"leri söylüyordu.

Herkesin ellerinde yanan mumlar, etkileyici bir sahne. Hepsini sanki gözümün önünde görüyordum.

Birçok başka şey hatırladım ve ağlamaya başladım, bu anılarımdan ve sevdiklerimden geri dönmeyecekmişler gibi ayrılmış olduğum için.

Uyuşmuş halimden silkindim ve birden ayağa kalktım, yerden birkaç hatıra topladım. Bunların arasından evlendiğimiz vakit çektirdiğimiz resmi aldım ve yavaş adımlarla sokağa çıktım. Kilise meydanına doğru yürüdüm.

Yürüyorum, tam bir sene önce kiliseden eve geldiğim sırada sokaktan geçen düğün alayım gözlerimin önünde, komşular, yakın arkadaşlar ve akrabalar kapılarının önüne ziyafet için masalar atmışlar. Düğün alayı bu masaların yanında duruyor, yiyor, içiyor ve geçip gidiyorlar. Hangi kapının önünden geçsem önceki yılı hatırlayıp sarsılıyor ve adımlarımı hızlandırıyordum. Başımı önüme eğmiş, ilerliyordum, bir şey daha az göreyim diye. Sanki duvarlar üzerime düşecekti.

Surp Sarkis Kilisesi'nin karşısında bulunan kayınpederimin evine ulaştım. Köşedeki evdi. Kapı kapalı olduğundan, arka sokağa geçtim ve rakı tüccarı Kerilerin çatısından kayınpederimin avlusuna indim. Evde kimse yoktu, Bağdig emmi de orada değildi. Canlı varlık namına bir tek kedi kalmıştı ortada. O da vahşileşmiş, gözlerini kocaman açmış, üzerime saldırmak istiyordu. Evdekilerin öcünü benden almak istiyordu.

Orada uzun kalmadım, dış kapıyı içeriden açtım ve dışarı çıktım. Kendimi artık kaybetmiştim. Evden çıktıktan sonra nereye gittim, nereleri dolandım, hatırlamıyorum. Sadece akşam vakti kendimi inzibat subayının yazıhanesinde bulduğumu biliyorum.

İnzibat subayı bana Erzurum'dan gönderilen iki telgrafı da aldığını belirtti. Onlardan ilkini mutasarrıfa ulaştırmış, görünüşe göre mutasarrıf telgrafı hasıraltı etmişti. İkinci telgraf ulaştığı zaman da, ahali ovada bulunduğundan, kendisi zaptiyeleri yollamış ve bir grup Ermeni asker ailesini geri çevirtmişti. Bizimkilerin de onların arasında olabileceğine dair ümit vererek, bir askeri benimle beraber onların yanına gönderdi.

Çok uzakta değillerdi, kışlanın yakınındaki bir evde, askerî idarenin doğrudan koruması altında yaşıyorlardı. Aralarında bizimkiler yoktu. Eczacı Hımayak Lacikyan'ın karısı ve kayınvalidesi, doktor Seyisyan'ın karısı ve silah ustası Harutyun'un karısı oradaydı.

Geceyi yanlarında geçirdim ve sabah erkenden, bir odasında inzibat subayının kaldığı "Saray"a[42] gittim, onunla görüşmek istediğime dair haber gönderdim. "Bırakın gitsin, ofisimde beklesin beni" diye cevap göndermiş.

Tekrar haber gönderdim ve tekrar olumsuz cevap aldım. Sabrım tükendi. Bu sefer haber vermeden ve hatta kapıyı çalmadan, odasına girdim.

Adam benim telaşlı halimi görerek elimden tuttu, aldı yanına oturttu, tatlı dille ve sakince konuşmaya başladı: "Telgrafa ne istersen yaz, ben imzalarım" dedi.

Telgrafın vaktinin geçtiğini düşündüm, bizimkiler o vakte kadar ya öldürülmüş ya da kim bilir hangi dağın başında yahut bir vadide yardım bekliyor olmalıydılar. Daha faydalı olacağını düşünerek peşlerinden gitmeye karar verdim ve iznini istedim. Safça kendisinden zaptiye üniforması da istedim, gizlenmek için.

O bu sorumluluğu üstlenmedi. "Erzurum'a telgraf çekelim" dedi ve başka şekillerde beni rahatlatmaya, işime göndermeye çalıştı.

Oradan memnuniyetsiz ayrıldım. Gencim. Hâlâ askerliğin havası var üzerimde. Yeni evlenmişim. Ailem, akrabalarım yok. Kan beynime dolmuş, gözüm bir şey görmüyor. Yaşamının benim için hiçbir değeri yok, öyle ki güvenliğimi asla düşünmüyorum. İntikam, teselli arıyorum.

Bir bahaneyle Memduh'un yazıhanesine gitmeyi ve o lanet adamı gebertmeyi düşünüyordum. Fakat sonra vazgeçtim. Dedim, bir kere gidip arayayım bizimkileri. Eğer içlerinden birini sağ bulursam, bu benim için hayatımın sonuna kadar teselli olacaktı.

Posta-telgrafhane altındaki kahvehaneye gittim, bir çay istedim ve içmeye başladım. Birden Rıfat Efendi geldi yanıma. *İdadi-i Mülkiye*'nin ilk sınıfından başlayıp Harbiye'den mezun olana kadar sınıf arkadaşı olmuştuk ve çok yakındık birbirimize.

---

42 Erzincan'da hükümet ve askerî dairelerin bulunduğu meydana ve oradaki binalara halk arasında Saray denmekteydi.

Rıfat beni teselli etmeye başladı. Fakat kulağım bir şey duymuyordu. Az sonra Rıfat gitti. Tekrar yalnız kaldım, kafamda ölçüp biçiyordum her şeyi. Bu endişeli durumun içindeyken birden bir tellal meydanın ortasında durdu ve bağırmaya başladı: "Aranızda Ermeni kadın, çocuk saklayan varsa, getirip hükümete teslim etsin, getirmeyen olursa kurşunlanacak."

Bunu da duydum ya, artık oturamıyordum. Kalktım ve kaleye doğru yola çıktım. Komuta görevi bana verilmiş olan deve kervanının kalenin arkasında olduğunu biliyordum. Gerçekten de orada birkaç çadır buldum, aradığımın onlar olduğunu tahmin ettim. Adımlarımı o tarafa yönelttim. Çadırların önünde birkaç asker, deve ve at vardı. Askerler beni görür görmez başlarına, *çavuş*a haber verdiler. Çavuş hızlı adımlarla bana yaklaştı, selam verdi ve kendini 8. Deve Kervanı'nın komutan vekili olarak takdim etti.

"Sizin komutanınızım" diye mukabele ederek kendimi çavuşa tanıttım ve kervanın durumu ile ilgilendim.

Bu şekilde, kervan ve komutan, komutan ve kervan, birbirimizi bulduk.

Erzincan'dan Kaçış[43]

Çavuşa iki at, iki tüfek ve bir asker hazırlamasını emrettim.

Emrim derhal yerine geldi.

Atın birine ben bindim, çavuşa da diğerine binmesini emrettim ve atımın başını batıya doğru çevirdim. Çavuş atıyla, asker de yaya olarak beni takip ettiler. Fakat az sonra yaya askerin bizim hızlı ilerlememizi engellediğini görerek tüfeğini ve şapkasını aldım. Eline birkaç günlük izin kâğıdı vererek geri yolladım.

O âna kadar çavuş ne olduğunu bilmiyordu. Yanıma çağırdım ve meseleyi açıkladım. Yanlışlıkla bizimkileri gönderdiklerini, inzibat subayının izniyle onları geri getirmeye gittiğimizi söyledim.

Çavuşun adı Şaban'dı. Şaban bir itaat emaresi olarak beni selamladı ve tekrar geri çekildi, kurala göre beni üç adım geriden takip etmesi gerekiyordu.

---

43 "Burada anılarımı bitirmek istiyordum, fakat devam etmeye karar verdim ki, okuyucu imtiyazlı olmamla beraber yaşadığım acıları görsün ve Ermeni halkının tehcir sırasında yaşadığı dayanılmaz durumu bir nebze daha kavrayabilsin."

Haydarhane gölü tarafından geçerek Kemah yoluna indik. Gölün yakınlarında birkaç Türk genci karşımıza çıktı ve "Efendi Efendi, (epey uzağı göstererek) orada iki Ermeni var, onları öldüremedik, siz gelip öldürün" diyerek bizi onların olduğu tarafa götürmek istiyorlardı.

Onlara güzelce küfür ettim ve şehre dönmeleri için zorladım.

Ovadan geçtiğimizde katliamın üzerinden on beş gün geçmişti. Cesetlere rastlamadık. Fakat ne zaman ki Kemah geçidinin ağzına geldik, nehrin dirsek yapan kısımları üzerinde yüzlerce ceset gördük. Şişmiş, kararmış ve tanınmayacak hale gelmişlerdi.

Yolda atları beslemek, biraz dinlenmek için ancak yarım saat kadar durduk ve akşam karanlık bastırdığı zaman Kemah'a ulaştık. Bir günlük yolu altı-yedi saatte geçmiştik.

Küçüklüğümde Kemah'ta bulunmuştum, konumunu biliyordum. Şehre gitmek için Fırat Köprüsü yanından sola dönmek ve kocaman bir kayadan aşağı inmek gerekiyordu. Merdivenli yol kocaman bir kayanın altından, doğal bir şekilde asılı duran kısmın içinden geçer. Sonra tuğladan yapılmış Tanacur [Tanasur] Köprüsü'nden geçmek gerekirdi.

Fırat Köprüsü'nün öteki tarafında Tekkeler [ve] Kral Bab'ın[44] mezarı bulunuyordu.

Eğer şehre gidersem tutuklanabileceğimi, çünkü elimde yolculuğumu tamamlamak için herhangi bir izin kâğıdı olmadığını düşündüm. Bundan dolayı atımı köprü tarafına çektim. Atımı mahmuzlayarak, görevlilerin saygılı selamlarının arasından köprüyü geçtim, kendime yüksek rütbeli bir asker havası vermiştim, Şaban Çavuş da arkamdaydı. Ondan sonra atımı sola çevirerek Tekke'ye doğru sürdüm. Attan aşağıya indim. Şaban Çavuş hemen atıma sahip çıktı ve bizi misafir odasına doğru geçirdiler.

O gece Tekke'nin saygıdeğer misafirleri idik.

Az sonra Tekke'den tepsiyle yemek geldi, yedik. Yemekten sonra şeyhler bizi ziyaret etmek istediklerine dair haber yolladılar. Kuşkusuz ki benden haberler almak ve günlük gelişmeleri duymak istiyorlardı. Bunlar içinde olağan olan Ermenilerin tehciri meselesiydi. Ben onların aradığı

---

44 Arşagumi hanedanından Prens Bab, yaklaşık 353-374 yılları arasında Romalılara bağlı vasal kral olarak yörede hüküm sürmüştür.

adam değildim gerçi, ne de onlarla oturmaya, konuşmaya gönlüm vardı, ama ne yapabilirdim? İsteksizce kabul ettim. Bir tek Şaban Çavuş'a "geldikleri vakit ben hasta gibi davranacağım, sen de konuşmayı kısa tut ve onları hemen gönder" dedim.

Çok geçmeden üç tane sarıklı geldi. Selamlaştıktan ve oradan buradan birkaç söz ettikten sonra, "Özür dilerim, ben biraz rahatsızım" diyerek başımı yere koydum. Onlar konuşmalarına Şaban'la devam ettiler. Halet'in[45] Ermenileri nasıl katlettiğini, Türk gençlerin de o işe nasıl katıldıklarını, nehre atlamış Ermeni gençlerinden kurtulan ve karaya çıkanları tutarak tekrar suya attıklarını, onlar boğulana kadar orada durduklarını...

Birden dışardan "pat" diye bir ses duyuldu.

"O ne sesiydi" diye sordum, başımı kaldırarak.

"Hiç, Efendi, suya gâvur (Ermeni demek istiyordu) attılar," diye cevapladı şeyhlerden biri, önemsiz bir şeymiş gibi.

"Günde yüzlercesini nehre döküyorlar," dedi diğeri, keyfimi yerine getirmek için, bana neşeli bir haber vermiş olmanın memnuniyetiyle.

Başımı tekrar yastığa koydum. Şiddetli bir fırtına vardı başımın içinde, sönmeyen bir yangın beni altüst etmeye başladı.

Bu hikâyelere bir süre devam ettiler ve nihayet çıkıp gittiler. Ben de toparlandım. O sırada Şaban'la bakışlarımız karşılaştı. Gerçi konuşmadık ama, o bakışlarla birbirimize çok şey söylemiş olduk.

Boğuluyordum, odadan bir dakika dışarı çıktım. Odanın önünde birkaç at ve katırcılar vardı.

"Siz kimsiniz, ne yapıyorsunuz burada," diye sordum.

"İki gün önce Erzincan'dan iki Ermeni aile getirdik buraya. Sabah şehre indiler, fakat hâlâ dönmediler. Onları bekliyoruz, yolumuza devam etmek için," diye cevap verdiler.

Müşterilerinin kimliğiyle ilgilendim ve Mıcikyan Kardeşler olduklarını öğrendim. Biri eczacı, biri de askerî dişçiydi. Askerlere verilen ayrıcalıktan faydalanarak Erzincan'da kalmak için çok uğraşmışlar, fakat Erzincan mutasarrıfı dinlememiş ve onları buraya sürmüş. Burada Halet Bey'in pençelerine düşmüşlerdi.

---

45 Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Erzincan Mebusu Halet Efendi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra firarî olduğu için gıyaben yargılanmış ve mahkûm edilmiştir. Daha sonra T.B.M.M.'de mebusluk yapmıştır.

Odaya döndüm ve Şaban Çavuş'a, ayrılık hazırlığı için atlara yem vermesini emrettim.

Hareket ettiğimizde hemen hemen geceyarısıydı. Eğin'e doğru indik. Düzenli bir yol yoktu. Yalnızca tozlu kısımlar yolu birazcık gösteriyorlardı. Dolayısıyla yönü bulmayı, gemi serbest bırakarak atın yeteneğine bırakıyordum. Etraf tamamen karanlıktı. Tüfek göğsümde, parmağım tetikte, ilerliyordum.

Gün doğumunda bir Türk genci karşımıza çıktı. Birkaç merkebin üzerinde talan ettiklerini götürüyordu. Tehcire tâbi tutulanlarla ilgilendik, o da bize şu hikâyeyi anlattı:

"Biraz aşağıda bir köprü var. Tehcire uğrayanlar köprüden geçtikleri sırada, jandarmalar boyunlarını kesiyor, suya bırakıyorlardı. Bunun üzerine onlar da korkarak ovaya dağıldılar. Zaptiyeler onları toplamak istiyor, ama başaramıyorlardı."

Bu haberin üzerine Şaban'la istişare ettik. Oraya vardığımız vakit ben yoluma düz devam edecektim, o da ahalinin içine girerek benimkileri soracaktı ve eğer bulursa, onlara oldukları yerde beklemelerini söyleyecekti. Gece onları alıp Erzincan'a dönecektik.

Fakat Türk çocuğun verdiği haber doğru çıkmadı. Ölen ölmüş, sağ kalan da köprüyü geçip gitmişti. Köprünün iki yanındaki demirler kırılmış ve köprü kana bulanmıştı. Ermeniler orada öldürülüp suya atılmıştı.

Öğlen saatlerinde bir değirmenin yanından geçiyorduk, kırk-elli civarı insan oraya buraya serilmişti. Şaban'la onlara seslendik, bağırdık, fakat kimse kafasını kaldırmadı. Hepsi de açlıktan ölmüştü.

Bir tepeye çıkıyorduk, yolun üzerinde yaşlı bir Türke rastladık. Küçük bir Ermeni kızını elinden tutmuş, götürüyordu.

"Nereye götürüyorsun o kızı?" diye sordum.

"Allah'ın emriyle kardeşimin karısı yapacağım," diye cevap verdi.

Bu kadarıyla yetinmeyerek attan indim ve kızı sorguladım.

"Pakariçliyiz," dedi. "Babamı köyde öldürdüler, annemi de yolda kaybettim. Şimdi bu adamın yanında gidiyorum, bana ekmek verecek. Kaç gün oldu ağzıma bir şey koymadım," diye anlattı kız.

Böylesi bir cürmü aklım almıyordu, 12-13 yaşında bir Ermeni kızı, 50-55 yaşlarında bir Türkün elinde.

Kızı Türkün ellerinden almayı düşündüm, fakat nereye götürecektim, ne yapacaktım? Zihnim bu düşüncelerle doluyken, Şaban ata binmemi

ve yolumuza devam etmeyi önerdi. O kızla konuştuğum vakit, "Efendi, ne güzel Ermenice konuşuyorsunuz, kızın dediklerinin tamamını anladınız mı?" gibi sorular sordu bana. Öte taraftan [Şaban] Türke "Bilir misin, Efendimiz on dil konuşur," diyordu, Türkün benim Ermeni olduğumu anlamaması için.

Ben hâlâ oyalanıyordum.

Şaban, geç kalıyoruz diyerek beni kızdan ayırdı. Atlara bindik ve tırmanmaya devam ettik. Benim kızla çok ilgilendiğimi gören Türk, bana son anda dağın tepesinde bir köy olduğunu, çok sayıda Ermeni kadın ve kızın köyde tutulduğunu söyledi.

Köye ulaştığımız vakit, köyün girişinde, bir binanın üzerinde bir tabela gördük. Üzerinde "*Mezgeb*[46] *Karakol Kumandanlığı*" yazılıydı.

Şaban'a gidip baş muhafızı çağırmasını emrettim.

Jandarma çavuşu olan baş muhafız koşarak geldi ve selam vererek "Efendim, ne emredersiniz?" diye sordu.

"Erzincan'dan yanlışlıkla Ermeni subay ailelerini de tehcire tâbi tutmuşlar ve başka Ermenilerle beraber bu taraflara sürülmüşler" dedim. "Benim askerî yetkililerden onları bulmam ve geri döndürmem için iznim var. Duydum ki," diye ekledim, "bu köyde tutulan çok fazla Ermeni kadın ve kızlar varmış. Hepsini buraya getirmenizi istiyorum."

"Başüstüne, fakat bunu *molla* daha iyi biliyor," dedi zaptiye çavuşu ve gidip mollayı çağırdı.

Mollaya da aynını tekrarladım.

"Fakat bizim köyümüzde hiç Erzincanlı yok. Yedi-sekiz tane Ermeni kız ve gelin var sadece, onlar da Kemahlı," dedi Molla.

Onları getirtme fikrinin artık anlamsız olacağını düşündüm, o fikirden vazgeçtim.

Ayrılmak için hazırlandığımız sırada, zaptiye çavuşu sözü bana yönelterek "Efendi," dedi, "buradan öteye gitmeniz sizin için boşuna yorgunluk olacak. İki gün önce Halet Bey'in çeteleri o taraftan döndüler ve tek bir Ermeni bırakmadıklarını, hepsini katlettiklerini anlattılar," dedi.

Baş muhafızı dinlemek işime gelmezdi, dolayısıyla yolumuza devam ettik.

---

46 Günümüzde Kemah'a bağlı Çiğdemli Köyü.

Kervanların geceledi̇ği yerlerde kalmış, yol üstlerine ve kenarlarına düşmüş cesetlere göz atarak geçiyordum. Birden onlardan birini anneme benzettim. Hemen atımdan indim. Cesedin parmağında bir yüzük vardı ki, annemin yüzüğüne çok benziyordu. Annemin göğsünde bir yara izi vardı, kontrol etmek için hemen cesedin göğsünü açtım. Gerçekten de cesedin boynunda yara izine benzer bir şey vardı. Yüzde doksan annemin cesediydi bu, duygulandım ve gözlerim yaşlarla doldu. O sırada yoldan geçen birkaç Türk, ne olduğunu anlamak için bize doğru koştu. Ermeni olduğum anlaşılmasın diye ve beni savunmak için, onlar bizim yanımıza ulaşmadan Şaban beni cesetten ayırdı ve ata bindirdi.

Öğleden sonra büyükçe bir çayın içinden geçtik. Suyun iki tarafı da cesetlerle doluydu. İçlerinde hâlâ hayatta olanlar vardı. Aralarında bir kadın cesedi gördüm, dört çocuğuyla çevrelenmiş. Çocuklardan üçü nefes almıyordu, dördüncüsü annesinin göğsüne düşmüş, ölmek üzereydi. Çayın yakınlarında yarı harap birkaç ev vardı, onlar da öldürülenlerle dolu idi.

Akşam vakti, ilk kez olarak hemşehrilerimden birine, bizim mahalleden boyacı Sarkis'in annesi Tışkhun Ana'ya rastladım. Konuşmaya hali yoktu. Beni tanıdı ve başladı "Kalusd Efendi, su! Su!" diye bağırmaya. Şaban onu kucaklayıp yakındaki bir çayın kenarına götürdü. Biraz su içtikten sonra nefesi geri geldi. Bizimkilerin her birinin adını vererek bir hafta önce kendi yanlarından geçtiklerini söyledi. Bir hafta epey zamandı, bu sırada başlarına bir şey gelmiş olabilirdi, ama Erzincan katliamından kurtulmaları ve buraya kadar sağ salim ulaştıkları haberi benim için bir müjde demekti.

Tışkhun Ana'yı suyun kenarında bıraktık, yanına az yiyecek bir şey koyduk ve onun hayır dualarını aldıktan sonra uzaklaştık.

Çok geçmemişti ki, kervanlardan geride kalanlara ulaştık. Yanımızdaki yiyecekler derhal tükendi. Ekmek, peynir, diğer yiyecekler, neyimiz varsa zavallılara dağıttık.

Karanlık çökmüş idi, Naldöken'in zorlu tepesini çıkmaya başlamıştık. Kervanlar dağın diğer tarafında bulunuyorlardı. Dağın yarısına ulaştığımız vakit, Şaban Çavuş söylenmeye başladı. Uykusu bastırıyormuş, atlardan inip biraz uyumayı teklif etti.

Şaban'ın hakkı vardı. İki gün iki gecedir ki neredeyse hiç ara vermeden yol alıyorduk. Birkaç saat Kemah'ta durmuştuk, fakat orada da hiç uyumamıştık. Fakat ben bir an evvel bizimkilere ulaşmak istiyordum. Şaban'a "az biraz sabret, en azından dağın başına erişelim," dedim.

Dağın tepesine vardığımız vakit, dağın eteğinde yanan ateşler gördük. Orada gecelcyen bir tehcir kervanıydı.

Şaban önerisini tekrarlamadı, ben de verdiğim sözü tutmadım ve dağın yamacını da kat etmeye başladık. Dağın eteğine vardık. Artık tehcire tâbi tutulanların içindeydik. Halk, yolun iki tarafındaki tarlalara dağılmıştı.

Kendimi tehlikeye atmamak için, Şaban'a gidip halkın içine girmesini, bizimkilerle ilgilenmesini söyledim. Fakat o sırada yolun hemen bitişiğinde Petariçlilerin grubunu gördüm. Şaban'ı gönderdim, onlardan bir-iki kişi çağırttım. Yanıma gelenlerden biri, Surp Nigoğos manastırının yöneticisinin kardeşi "*Topal*"dı, diğeri de Aşcıyanların gelini Maryam'dı. Bizimkilerin öndeki kervanda bulunduğunu söylediler, onlardan bir-iki gün öne geçmişler. Yine onlardan, yakınlarda, yolun sol tarafında bir jandarma karakolu olduğunu öğrendik. Oraya ulaştığımız zaman, Şaban'ın söylemesine bırakmadan, bu sefer ben orada biraz dinlenmeyi önerdim.

Mevsim yaz olduğundan, zaptiyeler çadırlarda yaşıyorlardı. Atları çadırlara doğru sürdük. Zaptiyeler koştular, bizim atları tuttular ve bizi bir çadıra buyur ettiler. Tavuk, yumurta, peynir, yoğurt getirdiler, yedik. Yemekten hemen sonra yatma emareleri gösterdim. Uyumam için birkaç tane yastığı başımın altına koydular, birkaç tane yastığı da yanlarıma dizdiler. Kafamı yastığa koydum, fakat nasıl uyuyayım? Vahşi hayvanların ininde bulunuyordum, bir anda beni parça parça edebilirlerdi. O yüzden, elim tabancamın üzerinde, sahte bir uykudaydım.

Bu tehlikeli adımı Şaban Çavuş için atmıştım, biraz uyusun diye. Fakat tam tersine, o başını yastığa bir an koymadı, jandarmalarla kafa kafaya vermiş, kısık sesle sohbet ediyordu.

Geceyarısını ancak bir saat geçmişti. Şaban bana yola çıkmamız için seslendi. Ben de öyle istiyordum. Atlar hazırlandı ve yola çıktık. Yolda Şaban zaptiyelerin benden şüphelendiğini, o yüzden orada uzun süre kalmak istemediğini ifade etti. Bana sahip çıkmak için kendini uyanık tutmaya zorlamış.

Gece çok karanlıktı, hava bulutlu. Yol boyunca yaşlılar, hastalar, çocuklar dökülmüştü. Atımızın ayak seslerini duyunca korku çığlıkları atıyorlardı. Yolun tam kenarında yeni doğmuş bir bebeğin sesini işittik. Şaban atından indi ve onu kucakladı. En fazla iki aylıktı ve ağzı tamamıyla kurumuştu. O sırada birkaç damla yağmur dudaklarının üzerine düştü. Dilini dışarı çıkarmış, zavallı bebek nemden faydalanmak istiyordu.

Gün doğumunda bir köyün içinden geçiyorduk. Bir kapıyı çaldık ve içeri girdik. Ev sahibi bize ekmek, yoğurt getirdi, yedik ve avluda sırtımızı duvara dayadık, kestirdik. Çok geçmeden oradan da çıktık.

Öğlen olmuştu.

Artık halkın arasından geçecektik. Hemşehrilerim tarafından tanınmamak ve zaptiyeleri görünce yakayı ele vermemek için şapkamı değiştirdim, askerin serpuşunu başıma geçirdim ve kulağıma iyice çektim.

Eğin yakınlarında bir köprü vardı. Köprünün bu tarafında ahali toplanmış, sıra bekliyordu. Köprünün başında memurlar dikilmişler, ahaliden kafa başına kırk *para* alıyorlardı, köprüden geçmelerine izin vermek için.

Köprüye yaklaştığımızda, askerin serpuşunu hemen çıkardım, benimkini koydum. Ve atımı mahmuzlayarak köprüye doğru sürdüm. Zaptiyeler çabucak yolu açtılar, Şaban'la beraber gururla ve görkemli bir şekilde köprüyü geçtik.

Bir süre sonra Eğin şehrine ulaştık ve hükümet binasının yakınındaki bir hana yerleştik. Silahlarımızı hanın duvarına astık ve Şaban'la beraber handan dışarı çıkarak nehir kenarına gittik. Tehcire tâbi tutulanlar orada bulunuyorlardı.

Allahım, ne sefillik! Şehirde şık ve güzel olan insanlar, burada kararmış, pılıpırtı içinde tanınmaz hale gelmişlerdi. Çoğu kıyafetlerini tersinden giymiş ya da ayakkabılarının yüzlerini çakıyla yarmışlardı. Zaptiyeler onları yararsız bularak çekip almasınlar diye.

Ahali, tehcirin ilk gününden itibaren, yol için tedarikten ve hazırlıktan yoksun olarak gönderildiklerinden, Eğin'e kadar aç ve sefil bir halde yol almışlardı. On beş gün boyunca çektikleri yoksunluklar ve acılar bedenlerinde çok büyük tahribat yaratmıştı. Bol yağmur da eksiği tamamlamıştı. Herkes bağırsak hastalıkları ve ishalden mustaripti. O derece ki, artık doğal ihtiyaçları için uzağa gitmeyi düşünemiyorlardı. Utancı bir kenara koymuşlardı.

Bununla birlikte, ahali Eğin'de biraz meyve, ekmek, peynir ve başka yiyecekler alarak iki haftalık fukaralığını gidermişti. İlk olarak, bizim mahalleden "Dutdi" lâkabıyla bilinen rakı tüccarı Dikran Sırabyan'ı gördüm. Rakı şişesini eline almış, Allah'a şükrediyordu, o "kutsanmış" içkiye tekrar lâyık olduğu için.

Birçok arkadaşa ve tanıdığa rastladıktan sonra bizimkilerin yanına ulaştım. Acınası bir haldeydiler. Karım karnından ciddi rahatsızdı, o kadar ki, benimle konuşmak için ağzını açamıyordu. Annem, kızkardeşim, kızkardeşimin oğulları ve kayınbiraderim, hepsi de zavallı bir durumdaydılar. Hepsi de solmuş, güçsüz haldeydiler. Teselli edici bir şey vardı ki, o da hepsinin buraya sağ salim ulaşmış olmasıydı.

Onlardan ayrılarak Şaban'la beraber şehre döndük. Jandarma kumandanının yanına gittik. Kumandan Eğin ***kaymakamlığı*** görevini de yürütüyordu. Meseleyi açıkladım ve ailemi alıp Erzincan'a götürmek için birkaç zaptiye ve nakil için araç istedim.

Görünüşe göre mutabık oldu ve önce gidip onları şehre getirmem için yanıma bir zaptiye verdi.

Tutuklanmam ve Divan-ı Harb

Zaptiyeyle birlikte bizimkileri almak için nehir kenarına indiğimde, ahbaplar, akrabalar başımıza toplandılar; son defa hoşçakalın deyip iyi yolculuklar dilemek için. O sırada birden şehirden başka bir zaptiye geldi ve "doktor musun nesin, ***hayde***, kaymakam seni istiyor," diye yüzüme doğru bağırdı. Benimkilerin ve hemşehrilerimin huzurunda zaptiyenin daha ağır ifadelerinin hedefi olmadan, bir söz söylemeden zaptiyenin emrine uydum.

"Beni az bir bekleyin, gidip hemen geleceğim," dedim ve zaptiyenin önüne düştüm.

Başladık bahçelerin içinden şehre çıkmaya. Yolda zaptiyelerin sayısı arttı, dörde beşe çıktı. Onlardan ikisi arkada, geri kalanları önümde yürüyorlardı.

Yol kenarında bahçelerde başka zaptiyelerin saklanmış olduklarını ve önlerinden geçerken üzerime ateş edebileceklerini düşünüyordum. Bu yüzden de yolda bazen önümde yürüyen, bazen de arkamda olan zaptiyelerin yakınından ve pardösümün altında tabancamı kavrayarak yürüyordum.

Şüphelerim gerçekleşmedi. Kaymakamın yanına sağ salim vardık. Ona neden beni istemiş olduğunu sormaya hazırlandığım sırada, bir zaptiye benden önce kaymakamla konuştu:

"*Beyefendi*, bu adam Ermenileri başına toplamış, isyana telkin ediyor, onlara tabanca dağıtıyor," dedi ve bu tür saçma sözler söyledi.

Şaşırıp kaldım. Bu adam neler diyordu? Kendimi savunmak istedim, fakat kaymakam ağzımı açtırtmadı ve zaptiyelerden beni karakola götürmelerini emretti.

Bir oyun hazırlanmış ve çoktan tuzağı kurmuşlardı.

Karakola gittiğimiz zaman, orada bir mahkeme hazır ve nazır beni bekliyordu. Bir zaptiye, bir jandarma çavuşu ve bir rütbesiz jandarmaydı beni yargılayacak olanlar.

İlk önce askere üzerimi aramalarını emrettiler. Ceplerimde tüfeğimin kurşunlarını buldular, aldılar. Göğsümden not defterimi, mektupları, resimleri çıkardılar, fakat pantolonumun arka cebindeki tabancamı bulamadılar.

Sonra sorgu başladı, kimdim, nereden geliyordum, niçin geliyordum vesaire...

Sorgu biraz ilerlemişti ki, astsubay kafasını camdan dışarı çıkararak "bekleyin, az kaldı," dedi.

Ben de kafamı kaldırdım, aşağıda kim var bakmak için. Binanın altında on kadar silahlı zaptiyenin dikildiğini gördüm.

Artık benim için mesele belliydi, cellatlar hazırdı, iş formaliteye, idam cezamın hazırlanmasına kalmıştı.

O sırada düşünüyordum. Nasılsa öleceğim, çekeyim tabancamı, şu üç köpeği vurayım ve sonra da kendimi öldüreyim. Fakat o anda, sinemada gösterdikleri gibi gözümün önüne annem babam, ailem geldi. Dedim, eğer ben bunları öldürürsem, bunların adamları da bizimkileri öldürmeye giderler. Son dakikada bizimkilere yapacağım iyilik bu mu olacaktı? Ve niyetimden vazgeçtim.

Fakat aynı düşünce içimden tekrar geçiyordu. İçimden dedim ki, elliye kadar sayayım, işe başlayayım. Elliye ulaştıktan sonra tekrar aynı resim gözümün önüne geldi. Sevdiklerimin ölümüne ellerimle sebep olmamak için, bu sefer de intikam fikrinden vazgeçtim.

Tekrar başladım. Bu sefer kendi kendime yüze kadar saydım, fakat ne zaman işe başlama ânı geldi, tekrar bıraktım.

Bu şekilde, birkaç sefer, "yapayım - yapmayayım" diye gidip geldim. Birden tekrar üzerimi aradılar, bu sefer çok ciddilerdi. Kafamdaki saçtan ayakkabımın içine kadar baktılar ve tabii ki tabancamı buldular. Tabancamı gördüklerinde hepsi de sapsarı kesildiler, büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldukları için.

Kendimi ölümün arifesinde bularak –idam mahkûmları için gelenek nasılsa– ağzımı açtım ve ne kadar zehrim varsa, döktüm: Siz Ermeni halkını yok etmek istiyorsunuz, fakat bu sizin yanınıza kalmaz. Ermeni halkı tekrar yaşayacak vesaire vesaire. Sözlerimi bitirdiğimde, "ben sultanî beratla subay oldum, benim için herhangi bir hükmün yerine getirilmesi için sultanî beratla tasdik gerekmektedir, onsuz kanun önünde hesap vermeniz gerekecek," diyerek atacakları adım hakkında bir ölçü tahdit ettim.

Ne söylediysem, tek bir sözcük kaçırmadan yazıyorlardı, görünüşe göre ölüm cezamı benim beyanımla kesinleştirmek istiyorlardı.

İşi artık uzatmadılar, sorguyu hemen bitirdiler, bir an önce hesabımı görmek için. O kadar acele ettiler ki, son sözlerimin altına imza attırmayı dahi unuttular.

Üzerimden pardösümü, belimden yün kemerimi çıkarttım ve cebimde bulunan parayla beraber önlerine koydum. Bizimkilere götürmelerini rica ettim.

Bu "insanî" görevi Cevdet Çavuş üstlendi. Öbürleri de "Cevdet Çavuş iyi insandır, götürüp verir, korkma" diye yüzüme gülüyorlardı.

Tabii ki ulaşması yönünde taşıdığım ümit değildi eşyaları onlara teslim etmemin nedeni, ne de bu yönde verdikleri güvencelerin benim için bir değeri vardı. Vermişim vermemişim, aynı şey değil mi diye düşünüyordum, ne de olsa az sonra ben olmayacaktım ve sahip olduklarım da onların olacaktı.

Bir kâğıt istedim, üzerine bizimkilerin adresini yazdım. İçine de birkaç satır yazıp "kalın sağlıcakla, beni beklemeyin" diye bitirdim. Gizlice bir öpücük de kondurdum üzerine ve onlara teslim ettim.

Bir kelepçe getirdiler ve iki elimi birbirine bağlayarak kelepçeyi bileklerime vurdular.

Dışarıda yüzlerce Türk beni görmek için toplanmıştı. O dönem Ermenilik hor görülen bir şeydi. Subaylıkla Ermeniliği bağdaştıramıyorlardı ve ben onlar için eşi bulunmaz bir şeydim.

Odadan dışarı çıktığımda zaptiyeler derhal etrafımı çevirdiler ve çarşının içinden yürümeye başladık. Ben çoktan ölümü kabul etmiş olduğum için, gücümü topladım ve başım dik yürümeye başladım, ahaliye Ermeninin ölümden korkmadığını göstermek için.

Şehirden dışarı çıktık, her an idamımı bekliyordum, fakat gecikiyordu. Çukur açmak ya da cesedimi çekiştirme zahmetinden kurtulmak için, şehirden uzakta doğal bir çukur var akıllarında diye düşünüyordum kendi kendime. O da gecikti. Bu şekilde, yaklaşık yarım saat yürüdükten sonra, büyücek bir binanın önünde durduk. O bina Eğin kışlasıydı.

Kışlanın kapısından girdiğim vakit, bana refakat eden zaptiyelerden biri bana yaklaşarak:

"Efendi, eğer yanında bir şey varsa, bana ver, alıp ailene götürürüm," dedi.

Üstüme başıma baktım, saatim kalmıştı, onu da çıkarıp ona verdim.

Beni bir odaya kapattılar ve kapının, pencerelerin önüne çifter nöbetçi koydular. Ellerim bağlı, yerimde oturmamı ve hiç hareket etmememi emrettiler.

Diyordum, herhalde gece beni öldürmeye götürürler, fakat gözlerimi açtığımda gördüm ki sabah olmuş ve hâlâ odadayım. Düşünmekten uykum gelmiş, bütün gece uyumuştum.

Yemek konusunu hiç düşünmüyordum. Yanıma testi ile su koymuşlardı. Susadığım zaman da su içiyordum, açlık hissettiğimde de testiyi kafaya dikiyordum.

Bu şekilde iki gece iki gündüz geçti, yeni bir şey olmadan. Üçüncü gece gün doğumunda iki zaptiye geldi ve "haydi kalk" dediler. Vakit geldi, dedim kendi kendime ve önlerine düştüm.

Bu sefer de beni şehre götürdüler ve karakolda bir odaya hapsettiler. Burada ellerimi çözme iyiliğini gösterdiler.

Odanın ortasında bir sütun vardı. Bir ara o sütunun altında oturmuş, pencerelere doğru bakıyordum. Gördüm ki, bir pencerenin ahşap parmaklıklarından biri güneşin etkisiyle çatlamış. Pencereye yaklaştım ve o parmaklığı kırmayı denedim, pencereden aşağı inmek ve gidip nehre atlamak için.

Parmaklığı kırmayı başardım, fakat kafamı dışarı çıkardığımda aşağısı zaptiye kaynıyordu. Bulunduğum odanın altı, zaptiye atlarının ahırıydı. Kendi ellerimle hayatıma son verme planım da böylece suya düştü.

Eğin ahalisi hâlâ orada kalmıştı. Fakat Eğin'de de Ermenileri yok etme planı uygulamaya konmuştu ve yavaş yavaş son yaklaşıyordu.

Hapishanenin diğer hücrelerinde Ermeniler hapsedilmişti. Ertesi gece benim odamı da aldılar ve o gün tutuklanmış Ermenilere tahsis ettiler. Beni merdiven altına götürdüler, kömürlüğe tıktılar. Son derece rutubetli, karanlık ve pis bir yerdi, hiç hava yoktu. Sabaha kadar bir dakika bile gözlerimi kırpmadım.

İki gün de Eğin hapishanesinde kaldıktan sonra, bana Kharberd'e (Harput) gitmem ve orada Divan-ı Harb'de yargılanmak için hazırlanmam emredildi.

Ben tutuklandığım zaman, Şaban Çavuş da tutuklanmış ve sorgulanmıştı. Şaban'dan olup biteni öğrenerek Erzincan'a haber vermişler ve oradan gelen emirle, atları ve silahları Şaban'la beraber Erzincan'a geri göndermişlerdi. Beni de Harput'a, Divan-ı Harb'e gönderdiler.

Eğer ben ellerine yalnız düşmüş olsaydım, kesinlikle Eğin'de işimi görürlerdi. Şaban Çavuş'un, devlete ait atların ve tüfeklerin keyfiyeti, zannederim ki, benim meselemin askerî yetkililerin nezdinde yankı bulmasına neden oldu ve beni onların pençelerinden kurtardı.

İki zaptiyenin eşliğinde Arapgir - Harput'a doğru yola çıktım. Kollarım arkadan bağlı ve ellerim zincirli. Zaptiyelerden biri, uzun bir ipin ucunu kollarımdaki ipe bağlamış, diğer ucunu da kendi sıkıca tutmuş, beni önüne almış götürüyordu, tıpkı boyunlarından zincirle bağlı, sahiplerince yol gösterilen av ya da ev köpeği gibi.

Yolda kervanlardan artakalanları arkamızda bırakmış, ilerliyorduk, tüyler ürpertici bir manzaranın şahitleri olarak.

Aynı gün akşam Arapgir'e ulaştık. Şehrin başında bizimkilerle karşılaştım. Eğin'de beni hapsettikten sonra zaptiyeler gidip bizimkileri bulmuşlar ve üzerlerini iyice aradıktan sonra, sopalarla darp ederek onları yola devam etmeye zorlamışlar. Hâlâ benim peşlerinden gideceğim ve onları kurtaracağım ümidini taşıyorlardı. Fakat beni bu halde gördüklerinde ümitleri kırıldı, çok duygulandılar ve ağlamaya başladılar. Uğursuz zaptiyeler de biraz olsun uzun görüşmemize müsaade etmediler. "Beni

Harput'a Divan-ı Harb'e götürüyorlar, ne zaman oradan geçerseniz, hapishaneye uğrayın ve beni görün," dedim bizimkilere ve devam ettim.

Geceyi Arapgir hapishanesinde geçirdim. Oradaki Ermeniler henüz tehcire tâbi tutulmamışlardı. Bana yemek ve döşek getirdiler. Son bir hafta içinde ilk kez yemek yiyor ve döşeğe uzanıyordum.

Sabah hapishanenin kapısı önünde dikilmiştim, zaptiyeler ellerime kelepçe vuruyorlardı. O sırada kısa boylu bir asker yanıma yaklaştı ve durumumla ilgilenmeye başladı.

"Sen askere benziyorsun. Nedir bu halin?" diye sordu.

Olanları anlattım.

"Ermeni askerlerin ailelerinin tehcirden muaf tutulmaları için ben de emir aldım," dedi.

"Öyleyse, bizimkiler şu kervanların içinde bulunuyorlar. Eğer mümkünse onları burada tutun," dedim ve ona bizimkilerin nerede olduklarını söyleyerek ayrıldım.

O adam ben gittikten sonra ahalinin arasına askerleri yollayıp bizimkileri buldurtarak Arapgir'e yerleştirmiş. Ellerine asker ailesi olduklarına dair bir belge vererek.[47]

O gün artık yoğun bir halk kalabalığı içinden geçiyordum. Bütün akrabalarım, tanıdıklarım beni o halde görerek acıyorlardı, "Kalusd Efendi'yi de götürüyorlar," diye fısıldıyorlardı birbirlerinin kulağına.

Bu arada, iki yengeme rastladım. "Kalusd Efendi, dayını Erzincan ovasında yarı ölü halde bıraktık, uzaklaştık," diye anlatıyordu küçük yengem. Büyüğü de "Krikorumu (büyük oğlu, Kara Krikor lâkaplı) ve babasını gözümüzün önünde öldürdüler. Artık biz neden yaşıyoruz diyerek Mardirosumun ve Zıvartımın ellerinden tutup gittik, nehre atladık. Fakat ben ne yaptıysam da boğulmadım, birçok kez kafamı suya batırdım, ama tekrar vücudum suyun üzerine çıktı," diye anlatıyordu çok sakin bir şekilde.

O iki kader yoldaşı başlarını almış, beraber yürüyorlardı. Nereye, ne ümitle bilinmez. O günlerde hayat bir bilmeceye dönmüştü.

---

47 Kalusd Efendi'nin karısı Asdğig Sürmenyan'ın da tehcir sırasında yaşadıklarını anlatan ve Arapgir'de askerî yetkililerce tehcir kervanlarından çıkartılıp şehre yerleştirilmesiyle son bulan kısa bir anlatısı bulunmaktadır. Sürmenyan, *Yerzınga*, s. 351-354.

O günkü yolculuk benim için çok eziyetli olmuştu. Taşıdığım manevi acıdan başka, zaptiyeler de çok eziyet ettiler bana.

Akşam bir zaptiye karakoluna ulaştık. Gündüz beni bir ağıla kapattılar, "tatlı" kokulardan başka, milyonlarca pireyle doluydu. Gece de benim için hususi bir nöbetçi beklemesin diye karakol komutanı beni karyolasının yanına götürdü. Açık havada, otlakta boynuma demir bir halka geçirip onun sabit zincirinin ucunu da yatağına bağladı.

Ellerim kelepçeli, boynumda demir halka, gece hiç dinlenemedim.

Ertesi gün Maden'e ulaştık. Orada beni iki gün hapiste tuttular. Hapishane Ermenilerle doluydu.

Orası da bir mezbahaya dönmüştü. Şehre girmek için Severek Suyu'nu geçmek gerekirdi. Köprü yoktu, ırmağın iki tarafını birbiriyle bağlamak için büyücek bir kayık vardı. On binlerce insan ırmağın kıyısına doluşmuştu. Bu kayıkla ırmağın öbür tarafına geçmek için aylar gerekiyordu. Bu sebeple de oraya ulaşan insanların büyük kısmı açlıktan kırılmış ya da salgın hastalığa kurban gitmişlerdi. Sonra, kayığa binmeyi başarmış insanların bir kısmı da suya düşmüştü.

Oraya varan sıra beklemeli ve karşıya geçmek için kayıkçıya para ödemeliydi. Benim param yoktu, fakat bir devlet "malı" olarak sıra beklemeden ve para vermeden karşıya geçtik.

Sonunda Harput'a vardık. Zaptiyeler beni dosdoğru hükümet konağına götürdüler, oradan da, asker olduğumdan, askeri yetkililere teslim ettiler. Evraklarımla beraber 11. Kolordu komutan vekilliğine gittim. Kumandan, Eğin'de hazırlanan dosyama hızlıca bir göz gezdirdikten sonra "büyük bir şey yok, evladım, birkaç güne geri dönersin" dedi ve yaverine benim için kalacak yer ve yemek ayarlamasını emretti.

Harput Hapishanesinde Üç Ay

Tanrıya şükür kurtulduk, diyerek derin bir nefes aldım. Kolunun altında dosyamla tekrar komutanın odasına girmiş olan yaveri bekliyordum sabırsızca. İçerde ne geçtiğini bilmiyorum. Yaver, komutanın yanından çıktıktan sonra beni subaylara mahsus misafirhaneye götürmek yerine, hapse yolladı.

Şehrin merkez hapishanesinde bulunuyordum. Hapishane iki bölüme ayrılmıştı. Birinci bölümde hırsızlık ve başka suçlardan ceza almış Er-

meni olmayanlar vardı, ama diğeri tamamen Ermenilerle doluydu. Devamlı gelgite tâbi idiler, her gün yüzlercesi geliyor, yüzlercesi gidiyordu.

Ermenilerin olmadığı tarafta istisna olarak üç Ermeni vardık. Harputlu bir tıp öğrencisi, ben ve Bağdat'tan getirilmiş genç bir demiryolu memuru. Hapishanede üçümüz de önemli Müslüman kişilerin şefkatinden faydalanıyorduk.

Bir gün hapishanenin müdürü, jandarma yüzbaşısı teftiş için hapishaneye geldi. Mahpusları gözden geçirdiği sırada, benim önüme geldiğinde durdu ve adımı sordu.

"Mülâzım-ı sânî Kalusd" diye cevapladım. Bu adam Kalusd adını duyar duymaz adamlarından derhal apoletlerimi sökmelerini istedi.

O âna kadar, kendim asla apoletlerimi indirmeyi düşünmemiştim. Hapishane müdürünün emri üzerine, onlardan önce ben apoletlerimi söktüm ve onun eline verdim.

O âna kadar bir asker olarak kişiliğimin ihlal edilemez olduğunu düşünüyordum. O andan sonra şüphelenmeye başladım. Sonra hapishanenin Ermeni kısmında birkaç astsubay vardı. [Konuyla] ilgilendim ve onlardan bir-ikisinin de sıradan fânilerle beraber mezbahaya yollandığını öğrendim. Başımın çaresine bakmak zorundaydım. Uzun bir yazı yazdım, Balkan Harbi olsun, Sarıkamış Muharebeleri olsun, askerlik hizmetim sırasında yaptığım kahramanlıklara ve işlere değindim, askerî kumandanlığa gönderdim.

Komutan paşa benim bu yazdıklarımı okumuş ve çok duygulanmış. Ertesi gün maiyetinden birkaç tane önemli görevli [konuyla] ilgilenerek beni görmeye hapishaneye geldiler.

Komutanın işleri yoluna koymasıyla derhal askerî hapishaneye nakledildim. Söylemek gerek ki özel bir hapishane değildi, iki katlı hususi bir binaydı. Askeriye tarafından kiralanmış, bir kısmı muhasebe odası olarak kullanılıyordu. Bir kısmı da kazara tutuklanmış askerler için boş bırakılmıştı. Binanın geniş bir bahçesi vardı. Tutuklu subaylar olarak bina içinde hareket etmekte, bahçeye inmekte ve dolaşmakta serbesttik. Sadece adı hapishaneydi. Orada bulunduğum sırada ancak birkaç tane asker geldi ve gitti. Biri kız meselesi yüzünden, diğeri Ermeni kervanlarından çok büyük miktarlar toplayıp el koyma suçuyla vesaire.

Bizimkilerden haberim yoktu. Her gün odamdaki pencerenin önüne oturup uzaktan geçen kervanları izliyordum. Bir gün gelip geçenlerin içinde bizim mahalleden hademe Karnig'i fark ettim. Bizimkilerin de geçip gitmiş olduklarını zannederek paşaya bir mektup yazdım, yoldan geçtiklerini gördüğümü söyleyerek bizimkileri döndürmesini rica ettim.

Ertesi gün iki atlı asker hapishaneye yanıma geldiler ve ailemin üyelerinin adlarını alarak gittiler. Beş-altı gün sonra ellerinde belgelerle döndüler. Belgelerde birkaç hemşehrim yanlarında bu isimlerde birileri olmadığına şehadet ediyordu.

Fakat süvariler dönmeden önce Arapgir'den bir mektup almıştım. Mektupta kızkardeşim, oradaki binbaşının asker ailesi olarak kendilerini iskân ettiğini, benim dönüşüme kadar kalmaları için kendilerine bir ikamet senedi verdiğini yazıyordu.

Harput'ta sadece Ermeniler değil, başlarda ayrıca Süryani ve Keldaniler de tehcire tâbi tutulmuşlardı. Gerçi sonradan onları muaf tutmak için emir çıkmıştı, fakat ilk elden iyi bir hasat alınmıştı kendilerinden.

Burada da Ermenilerin bazılarına, sırları açığa çıkarmak için, korkunç eziyetler yapmışlardı ve insanları tehcire tâbi tutmuşlardı.

İlk haftadan Divan-ı Harb'de davam başlamıştı. Eğin'de benim için hazırlanan bütün evraklar ortaya çıktı. Hepsi de büyük suçlamalardı. Hangisinin altından kalkmalıydı? Fakat bazı mahkeme üyelerine bunların hepsinin zamanın ruh halinin sonucu ve iftira olduğu fikrini telkin edebildim. Eğer ben insanları isyana teşvik etmek isteseydim ya da silah dağıtmış olsaydım niçin böyle ifşa edeydim vesaire.

Türkiye'de askerlerin yargılanması yazılı yapılır. Mahkemeye gittiğimde, kâğıda bir soru yazıyorlar, elime veriyorlardı. Ben de onu alıyor, çekiliyor ve yazıyor da yazıyordum. Onlar ötede başka işle meşgul oluyorlardı ve bazen bana "*dertli seylegin olur*"[48] diyorlardı.

Mahkeme bütün bu suçlamaları bir kenara koyarak, mahkemenin elli üçüncü günü beni üç ay hapse mahkûm etti, görevimi izinsiz bıraktığım ve uzaklaştığım için.

Askerî nizamname bu tür bir suç için üç yıla kadar hapis öngörüyordu. Fakat mahkeme bana alt sınırı vermişti. Böyle olmakla beraber, tem-

---

48 Asıl metinde "acısı olan geveze olur" şeklinde Ermenice karşılığı da verilmiştir.

yize başvurdum, bir kısım haklı gösterici sebepler öne sürerek tümden beraatimi istedim. Bu hükmün adıma bir leke ve kariyerimde ilerlememe bir engel olacağını düşünüyordum.

Mahkemenin azaları askerlerden oluşuyordu ve hepsi de beni seviyordu. Benim masum olduğumu kabul etmekle beraber, verilen karara uymamı ve bir süre hapiste kalmamı öğütlediler, çünkü o sıralarda en güvenli yer hapishaneydi.

Eğin'de Cevdet Çavuş'a teslim ettiğim eşyalarımı ve paramı kendi aralarında güzelce paylaşmışlardı. Fakat Divan-ı Harb onların hepsini geri getirtti ve bana verdi, tabancam hariç.

Elime geçen altınları derhal Arapgir'e, bizimkilere yolladım.

Nihayet, hapishanede üç ay doldurdum ve hapisten çıktım. İlk sırada, teşekkürlerimi beyan için komutan paşaya gittim. Paşa çok memnun oldu ve baş muhasebeciyi çağırarak bana birkaç aylık para vermesini emir verdi –gelecekte alaydan geri alma şartıyla– ve bana da bir süre Harput'ta kalmamı söyledi.

O akşam muhasebeci beni evine davet etti ve bana bir de kılıç hediye etti. Ertesi gün mahkemeden tabancamı, hapishane müdüründen de apoletlerimi aldım ve tekrar asker halime döndüm.

Hapisten çıktığım zaman, tehcir son bulmuş, katliamlar da durmuştu. Amerikan ve Alman misyonerler kervanlardan epey Ermeni çocuk alıkoymuşlar ve yetimhaneler kurmuşlardı. Harput'ta ve Mezre'de hem bu yetimhanelerde hem de Türklerin yanında hizmetçi ya da evlatlık olarak onlarca Erzincanlı çocuk vardı. Hepsi de özlerini kaybetmeye mahkûm olmuşlardı.

Doğru, cebimde yirmi-otuz altın vardı ve şehirde özgürce dolanıyordum, fakat o geçirdiğim vakit beni tatmin etmiyordu. Bir an önce bizimkilere ulaşmak istiyordum.

Ailecek Erzincan'a Dönüş

Uzun süre sabredemedim, henüz bir hafta geçmemişti ki, paşaya başvurdum ve bu belirsiz durumuma son vermesini rica ettim. O âna kadar beni Harput'ta görevlendirme sözü vardı, fakat görünüşe göre başarılı olmadı ki, paşa ayrılma isteğime onay verdi.

Paşa, nakliye taburundan iki at getirtti, süvarilere de beni bizzat rahat bir yere ulaştırmalarını tembihledi ve benden memnuniyet mektubu getirmeleri halinde onlara rütbe yükseltme sözü verdi.

Paşadan ailemi Arapgir'den Erzincan'a taşımak için de talimat rica ettim. Fakat benim önerime karşı çıktı ve "Dersim üzerinden Erzincan'a gidersin ve ancak oraya vardıktan sonra ailenin nakli hakkında düşünürsün," dedi.

Paşanın verdiği bu öğüt hiç işime gelmiyordu. Benim Erzincan'a gitmem ve ailemi Arapgir'de bırakmam ihtimal dahilinde değildi. Bu tür vakitlerde, ne olur ne olmaz diye düşündüm kendi kendime ve yola çıktığım vakit atımın başını Arapgir'e doğru çevirdim.

Atlardan biri binmem, diğeri de sözde eşyalarımı koymam için hazırlanmıştı, ama bir battaniyeden başka eşyam olmadığı için –onu da tıp öğrencisi arkadaşım evden getirtmişti benim için– ikinci atı sırayla binmeleri için askerlere tahsis ettim. Yolda yürüyen askerin silahını ben kucağıma alıyordum ki, askerin yükü hafiflesin ve her olasılığa karşı kendimi müdafaaya hazır olayım.

Arapgir'e ulaştım ve askerlerin eline bir yazı vererek geri yolladım.

Arapgir'de bizimkilerden annem, kızkardeşim ve onun üç erkek çocuğu, karım Asdğig ve onun küçük kızkardeşi Sirak bulunuyordu. Yerleşik hayata geçtikleri vakit hepsi de hastalanmıştı. Bir tek annem hastalığa dayanamayarak ölmüştü, diğerleri de hastalıktan yeni çıkmış, iyileşme evresinde bulunuyorlardı.

Erzincan kervanları gelip geçtikten bir hafta sonra, Arapgir Ermenileri de tehcir edilmişti. Sadece birkaç aile İslâm'ı kabul ederek kalmıştı.

Burada Erzincanlı birkaç aile de vardı, mesela ayakkabıcı Anuşavan, Ğedem'in gelini, Mamas'ın oğlu Masis, Topal'ın oğlu Levon (ve ailesi), Güllü ve onun iki kızı, saatçi Eğinli Garabed ve başka birkaç kişi.

Saatçi Garabed Sansa'dan kurtulmuştu. Kurtuluşu hakkında şu hikâyeyi anlatıyordu:

"Her gün, geceyarısında, hazırlanmış bir listeye uygun olarak kırk-elli kişi çadırlardan dışarı çağrılıyordu. O merkezden başka bir merkeze odun ya da başka bir şey nakletmek için. Fakat giden geri gelmiyordu. Çok geçmedi, sıra bana geldi. Otuz-kırk kişi vardık. Gece karanlığında bizi epey yürüttüler ve sonra durdurup soyunmamızı emrettiler. Hepimizin

kollarını tek tek bağladılar. İlk seferde dört kişi götürdüler, on - on beş dakika sonra başka dört kişi, böyle devamlı, sıra bize gelene kadar. İki çeteci bizi bir çukura götürdü ve dördümüzün kafasını bir araya getirmek için bizi öyle bir yatırdılar ki, vücutlarımız haç şeklini aldı. Derken, önce biri, sonra öbürü, başımıza beşer kurşun boşalttı. Bizim payımız buydu, on kurşun, ne daha az, ne daha fazla. Öldüğümü zannettim, fakat biraz sonra sağ olduğumu hissettim. Çeteler bir sonraki grubu henüz getirmemişken, çukurdan çıktım ve dağlara doğru çekildim. Gelip de birinin eksik olduğunu gördüklerinde, hara-hura bağırarak beni orada burada aradılar. Büyük bir avı kaçırmış gibi peşime düştüler."

Garabed Sansa'dan kurtulduktan sonra Papert'e (Bayburt) geçmiş ve oradan da kendini Türk gibi göstererek Arapgir'e gelmişti. Arapgir'de bir Türk mollayla arkadaş olmuş, birlikte saatçi dükkanı açmışlar. Molla kızını ona vermek istiyordu, Garabed buna karşıydı ve bilmiyorum sonu ne oldu.

Erzincan'a geri dönmek istemiyordum. Erzurum'a telgraf yolladım, fakat o günlerde Fuat Ziya Bey hasta olduğundan cevap gelmedi. Yanımda getirdiğim paralar da bitmek üzereydi, ayrılmak zorundaydık.

Bizim iyi niyetli askerimiz, Arapgir ahz-ı asker subayı idi, bize beş at ayarladı. Bunları karakoldan karakola değiştirecektik. Bir asker ailesi olarak devlet vasıtalarıyla seyahat edecektik.

Fakat Eğin'e ulaştığımızda, oradaki memur karşı çıktı ve "en azından devlet tarifesiyle, katırcıların ücretini ödemelisiniz," dedi. Bizim ise ancak birkaç günlük paramız vardı. Birkaç gün hastalandım, o para da bitti. Ne yemek yemeye ne katırcılara verecek ne de yola devam edecek paramız vardı.

Bir gün, çaresiz, yatağımdan kalktım, tekrar nakliye görevlisinin yanına gittim ve bizi bir şekilde yola çıkarmasını rica ettim. Fakat o kararını değiştirmedi.

Ne yapacağımı bilmiyordum. Başım öne eğik, çarşının içinden eve dönüyordum. Birden arkamdan "Kalusd Efendi, Kalusd Efendi" diye bir ses geldi. Arkamı döndüm ve beni çağıranın Yüzbaşı Abdülkadir Efendi olduğunu gördüm. Sarıkamış Muharebesi sırasında bizim bölük komutanlarımızdan biriydi ve benimle aynı muharebede yaralanmıştı. Memleketine hava değişikliği için gelmişti ve hâlâ da oradaydı. Beni öptü,

elimden tuttu ve yakındaki bir dükkana götürdü. Oradakilere büyük bir coşkuyla sorumluluk bilincimi ve özellikle de muharebe zamanı gösterdiğim kahramanlıkları anlatmaya başladı. Ben de kısaca son zamanlarda başımdan gelip geçenleri anlattım, fakat parmağımı asıl yaraya basmadım, bir ihtiyacım olup olmadığını sormasına rağmen. Onurum zayıf tarafını ona göstermeme izin vermedi. Fakat yanından ayrıldığımda nakliye konusunda yaşadığım zorlukları ona söylemediğim için pişman oldum.

Kendisini görüp bu sefer derdimi kesinlikle açmak kararlılığı ile ertesi gün tekrar çarşıya çıktım. Güzel, tekrar rastlaştık, tekrar bir dükkana girdik ve tekrar aynı muhabbetler ve aynı övgüler. Fakat bunlar karın doyurmuyordu. Uygun bir an buldum, sancılı nakliye meselesini açtım. Adam bir anda kalktı, beraber o memurun yanına gittik, atların parasını ödemeyi kendi üstlendi ve ertesi gün Eğin'den Kemah'a doğru yola çıktık.

İlk gece katırcıların köyünde kaldık ve bizim katırcıların evinde misafir olduk. Akşam bize güzel bir yemek verdiler, fakat ne zaman ki bizi yatsı namazına davet ettiler ve biz reddettik, bizim Ermeni olduğumuzu anladılar, onun için de sabah kahvaltımız çok hafif geçti.

Aralık ayında (1915) yolculuk ediyorduk, soğuk, kar ve kıyamet, hepsi de kadın, çocuk. Erzincan'a varana kadar ne zorluklar çektik.

Yolda amelelik eden ya da yol inşa eden taburlarda kalan son Ermenilere rastladık. O güne kadar Hasankale - Aşkale yolunda çalıştırılmışlardı. Şimdi çıplak ve aç bir halde iç bölgelere gönderiliyorlardı, katledilmek için. Sayıları bine yakındı, içlerinde birkaç tane de Erzincanlı vardı. Sırabyan Girakos'un oğlunu, Balayents Rupen'i ve diğerlerini hatırlıyorum.

Erzincan'a vardığımızda, doğrudan alay kâtibinin evine gittik. Bizi sevgiyle karşıladılar ve rahat etmemiz için hiçbir şeyi eksik etmediler.

Erzincan: Tehcirden Sonra

Erzincan'a geri döndüğümüzde, bizimkiler onun eski Erzincan olduğunu zannediyorlardı; yapılan tahribatı gözleriyle görene dek, tahayyüllerinde acı gerçeği kabul edemiyorlardı.

Ermeni mahallesindeki evlerin büyük kısmı haraptı, ayakta kalan birkaç tane [şehrin] meşhur evi vardı: Lepyan'larınki, Çaycıyan'ınki, Sarkis Der Stepanyan'ınki ve bunlar da hastane ya da atölye olarak kullanılıyor-

lardı. Mahallelere yer yer Türk muhacir aileleri yerleşmişlerdi. Ruhani önderlik binasında askerler kalıyordu, kiliseler de *ambar*a çevrilmişlerdi. Ermenilerin bıraktığı eşyaları ve Kürtlerin talan ettiği eşyaların bir kısmını zaptiyeler almış ve kiliselere doldurmuşlardı.

Alay kâtibinin evine konulan eşyalarımızın tamamını aldık. Kayınpederimin mallarını tanıdıkları bir Türke teslim etmişlerdi, fakat o bunu inkâr etti ve hiçbirini geri vermedi.

Ölüm her yerde hüküm sürüyordu, insan Ermeni mahallesinde dolaşmaya korkuyordu.

Tehcirin ertesi günü hükümet evlerde kalmış yaşlı ve sakat insanları toplamış, arabalara doldurarak nehre dökmüştü.

Subay Harutyun Erzurum'dan Erzincan'a geldiğinde, karısı (Kelketib'in kızı) ve küçük oğlu, karısının (zamanında Müslümanlaşmış) halasının yanında bulunuyorlarmış ve onları alarak Erzurum'a geri dönmüş. Fakat Mamahatun'dan bir saat uzakta çeteler arkalarından yetişmiş ve Harutyun'u da, karısını da öldürmüşler. Bir tek küçük çocuk sağ kalmış, onu da çevredeki köylülerin köylerine götürdüklerini söylüyorlar.

Subay Krikor ve babası polis Garabed, Erzurum'dan Erzincan'a gelmek için yola çıktıklarında, Ciminli[49] katırcılarla beraber yolculuk etme saflığında bulunmuşlar. Katırcılar, Ilıca'dan biraz uzakta babayı ve oğlu vahşi hayvanlar gibi parçalamışlar.

Gelelim hemşehrim Subay Şahen Tatigyan'a. O da aynı şekilde Erzurum'da bulunuyordu. O da benden iki gün sonra Erzincan'a gelmiş. Buraya ulaşır ulaşmaz, onu da benim gibi elden kaçırmamak için tutup hapse atmışlar ve iki gün sonra da öldürmüşler.

Tehcirden ve daha öncesinde uygulanan vahşiliklerden kaçmak için çok sayıda erkek dağlara sığınmış, fakat onların da bir kısmı ya Türk ve Kürt köylüler tarafından avlanmış ya da açlık nedeniyle köye ya da şehre inmişler ve hükümet onları öldürmüş ya da kervanlara katmış. Fakat kendilerini Kürtlerin arasına atmayı[50] başaranlar ölümden kurtulmayı başarmışlar.

Sansa'dan sonra Zenbelek Köprüsü Erzincan Ermeni erkeklerinin mezbahası olmuştu. Tehcirden sonra hastanelerde bulunan Ermenile-

---

49 Günümüzde Erzincan'a bağlı Üzümlü ilçesi.

50 Bu cümlede kastedilen Dersim Kürtleri olmalı.

ri, askerî okulun[51] Ermeni öğrencilerini, tabakhanede çalışan Ermeni zanaatkârları ve başka yüzlerce Ermeniyi oraya götürmüş, baltalarla öldürüp çukurlara atmışlardı. Sadece tabakhaneden altı yüz genci, en iyi zanaatkârları götürüp orada katletmişlerdi. Aralarından sadece dört kişi (şehirden Hımayak Asduryan, Drtad Cigeryan, Protestan Zorapapel, oğlu Hovhannes ve Gulice'den[52] Khoren Seropyan)[53] ağır yaralanmış, fakat kendilerine ölü süsü vererek, gece cesetlerin altından kanlar içinde dışarı çıkmışlar ve Dersim'e geçerek kurtulmuşlar.

Erzincan'ın içinde Erzurum ruhani önderi Episkopos Sımpat Saadetyan da öldürülmüştü. Episkopos Sımpat, Erzincan'a kadar halkıyla berabermiş. Onu Erzincan'dan İstanbul'a göndereceklermiş sözde, bunun için eline bir seyahat tezkeresi de vermişler, fakat Erzincan'a ulaşınca, onu ruhani önderlik binasında hapsetmişler ve öldürmek istemişler. Episkoposun cellatlardan onu mezarlığa götürmelerini ve orada öldürmelerini istediğini anlatıyorlar. İsteği kabul edilmiş, episkoposun eline bir kazma vermişler ve mezarlığa götürmüşler. Episkopos kendi elleriyle alçak bir mezar kazmış, içine girmiş ve mezarın içinde diz çökmüş, elleri açık dua ettiği sırada balta darbeleriyle öldürülmüş.

Hükümet ovada meydana gelen kırımdan sonra şehre kaçanları evlerden, sokaklardan toplayarak birkaç yere hapsetmiş ve onları tekrar kervanlara katmış ya da bir şekilde yok etmiş.

Yüzlerce kişi içinden sadece birkaç tanesini iskân etmişler, dokuma atölyesi kurmak için. Zanaatkâr olarak kurtulanlar içinde Srpuhi Hanım, Nergizlerin kızı ve bugün Rupen Çukuryan'ın karısı olan Torosyan Yeğia ve başkaları vardı.

Srpuhi Çukuryan Hanım şöyle yazıyor:

"Atölye Lepyan'ların evinde kurulmuştu, iki kısmı vardı, biri ***manusa*** ve ***havlu***, diğeri sadece havlu yapmak içindi."

"***Yazma*** kısmını ben idare ediyordum," diye devam ediyor Srpuhi Hanım, "benim altımda yedi kişi vardı. Üç Ermeni kadın (ben, gelinim

---

51 Bu okulun askerî rüştiye mi, yoksa askerî idadi mi olduğu Sürmenyan tarafından belirtilmemiştir.

52 Erzincan'a bağlı Güllüce Köyü.

53 K. Sürmenyan metinde dört kişi demesine rağmen beş kişinin isimlerini vermiştir.

ve Şokha Manastırı'nın müdürünün kızı), iki Ermeni erkek (kardeşim Manuk Bekliyan ve Erzurumlu Parunag) ve iki Türk kadın".

"Manusa kısmında ise otuz - otuz beş kişi çalışıyordu, o şubenin ustası Torosyan Yeğia idi. Ona yardımcı olarak Sabatçi[54] Papel usta vardı. Marangoz olduğundan tezgâhları inşa eder ve tamiratları yapardı. Manusa şubesinin manusa ve havlu olmak üzere iki kısmı vardı, manusada on altı, havluda beş tezgâh bulunuyordu.

O bölümde çalışanların içinde Khaçik Aramyan'ın karısı Nevrig, iki kızkardeşi ve çocukları vardı. Prudyan Arevaluys, Mandroyan Mariam, kızı Arşaluys ve iki erkek çocukları. Büyük Akrag Köyünün papazının karısı ve aynı köyden başka üç kişi. Rum Agrag'dan bir kadın, iki kadın Kelkit'ten, üç kadın Papert'ten.

Atölyede zanaat öğrenmek için gelmiş yedi tane Türk kadın ve kız da vardı, fakat ilgileri ve kabiliyetleri zanaatkâr olmaktan çok uzaktı."

Dokuma atölyesinin bu çalışanlarından başka, Erzincan'da resmî olarak iskân edilen iki Ermeni zanaatkâr terzi ve kuyumcu vardı: *Altun Makas* Kapriel ve kardeşi.

Tabakhanede de o sırada ancak altmış zanaatkâr kalmıştı. Kayınbiraderim Karnig de onların arasında bulunuyordu.

*Harem*lerde tutulan çok sayıda Ermeni kadın ve kız da vardı.

Şehrin 15 bin kişilik Ermeni nüfusundan ancak birkaç deste insan kalmıştı.

Türkler, Ermenilere vurulan darbeden memnun, Ermeniler hakkında şu türküyü çıkarmışlar ve içleri sızlamadan söylüyorlardı:

Bakırcılar, kuyumcular, terziler,
Beyliği Fırat'ın dibine sandılar,
Atlar geme çeke çeke bezdiler,
Kahpe Rusun sözüne kandılar.
Var mı sizin gibi ahmak Dürziler?
Asker oldığ mı? Vay Ermeniler,
Beylik aldığ mı? Vay Ermeniler,

---

54 Pazar günü yerine Yahudi inanışında olduğu gibi cumartesinin kutsal gün olduğuna inanan Hıristiyan dinî görüşü.

Balık yediğ mi? Vay Ermeniler,
Kerme[55] yediğ mi? Vay Ermeniler...[56]

Erzincan Mutasarrıfı Memduh, Erzincan'a 27 Ekim 1914'te gelmişti. Katliamlarda hususi görev almış, o alanda rekor kırıp takdir olunarak Kastamonu vilayeti valiliğine yükseltilmiş ve 15 Ağustos 1915'te Erzincan'dan defolup gitmişti.

Erzincan'a gelişimin ertesi günü arkadaşım Rıfat'ı gittim buldum. Beni gördüğü zaman çok şaşırdı, "Sen hayatta mısın?" diyerek boynuma atladı.

Rıfat muharebede ağzından yaralandığından, bir süredir Erzincan inzibat amirinin idarehanesinde hizmet ediyordu.

"Seninle kahvede konuştuğum vakit, çok sinirli bir halin vardı. Dedim bu çocuk bir şey yapacak!" diye anlatıyor Rıfat. "Daireye gitmemden bir saat sonra haber geldi ki, 8. Deve Kervanı'ndan iki at almış ve çavuşla beraber kaybolmuşsun. Bunun üzerine arkandan çeteler ve zaptiyeler gönderme emirleri oldu. Sana gelip tehlikeyi söylemek için Meydan'a koştum, bir at kiralayıp, zaptiyelerden önce seni bulup geri getirmek için, fakat o an kiralık at bulamadım. Başka bir yerden bir at bulana kadar, zaptiyeler çoktan ayrılmışlardı. Heyecanla neticeyi bekliyordum. İki gün sonra zaptiyeler döndü ve seni yolda tutup parça parça ettiklerini söylediler."

Zaptiyelerin hakkı vardı. Öyle zamanlardı ki, eğer onlar beni öldürmese başkası öldürecekti. Nihayetinde Ermeni değil miydim? Beni öldürdüklerinde şan ve kahramanlık onlarda kalırdı.

Erzincan'a ulaştığım vakit, askerî yetkililere başvurdum. İsteğimin aksine, beni şehirden dışarıda, Sansa ovasında göreve atadılar. İnşaatlara nezaret etmek ve oradaki karakolu idare etmek için beni oraya gönderiyorlardı.

Alay kâtibinin mahallesinde bizimkiler için bir ev kiraladım ve onları alay kâtibinin himayesine teslim ederek görevim için ayrıldım.

---

55 Kerme: Koyun ağılında yerde biriken, tabaka halindeki sıkışmış gübre. Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995).

56 Metinde bu türkünün hem Ermenice harfli Türkçesi hem de Ermenicesi bulunmaktadır. Yukarıda Ermeni harfli Türkçesi verilmiştir.

Orası lanetli bir yerdi. Binlerce masum hemşehrimin masum kanları orada akmıştı. Bir teki bile hayatta kalmamıştı ki, çektikleri acıyı bana anlatabilsin. Birkaç Ermeni marangoz, taş ustası yaşıyordu. Onları da ben oraya gitmeden önce, benim selefim yanına alıp şehre götürmüştü.

Orada bir tek ben Ermeniydim. Emrim altında bulunan askerler de Ermeni kanıyla doymuşlardı, bana tahammül edemezlerdi. Tecrübesiz ve küstah idim, her şeyi hesaplamıyor, bazen av niyetiyle karakoldan saatlerce uzaklaşıp dağlarda, ovalarda yalnız dolaşıyordum. Ermeni yemeye alışmış birkaç tane asker av zamanı beni öldürmeye karar vermişti, fakat o planı haber alarak bir taraftan dikkatli davrandım ve öbür taraftan da bu oyunu hazırlayanları dağıtarak tehlikeyi uzaklaştırdım.

Erzurum ve Erzincan'ın Düşüşü

1916 ocak ayının sonlarında şehirden emir geldi. Karakoldan Mamahatun tarafına doğru yarım saat uzaklıktaki ahşap köprüyü mümkün olan en kısa sürede yenileyecek ve üstünden topların geçebileceği kadar kuvvetlendirecektim. Geri çekilme hazırlıkları içindi. Çok geçmeden ordu komutanı Mahmud Kamil Paşa bizim taraftan geldi geçti. Bana yaklaşık bir saat kadar da misafir oldu. Cepheden kaçan askerlerin sayısı o günlerde ölçüsüz biçimde arttı ve öyle bir boyuta ulaştı ki, merkezden ele geçirilenleri cepheden ayrılan birliklerin önünde vurma emri geldi. Karakol olarak, ahıra benzeyen büyük büyük binalar inşa ettirmiştik, her gün yüzlerce hasta geliyor ve onlarda geceliyorlardı, sabah yarısının cesetlerini topluyorduk. Erzurum halkı da çekilmeye koyulmuştu ve ilk çıkanlar yavaş yavaş bizim yanımıza ulaşmaya başlamıştı.

Köprü işi yeni bitmişti ki, şehre dönmek için emir aldım. Emirerim Mehmed'i (Kızılbaş Kürt, Malatyalı) yanıma alarak Erzincan'a indim.

Gece birden evimizin kapısı çalındı. Tokmağın vuruşları o kadar güçlüydü ki, yakın bir tehlikenin alarmı intibaı bıraktı bizde. Kapıyı açmaya koştuk, şehrin inzibat subayı bir askerî zaptiyeyi göndermiş, beni istiyordu. Askere eşlik ettim ve gittim. İnzibat subayı benim derhal şehirden ayrılmamı emretti.

"Nereye?" diye sordum ona. "Nereye istersen, cehenneme... Çabuk, git atına bin ve ayrıl!" Son emri buydu, kısa ve kesin. Hatta emrinin uygulandığını görmek için, yanına iki tane askerî inzibat çağırdı, onlara

bana mezarlığa kadar eşlik etmeleri görevini verdi ve benim ayrılmam hakkında kendisini bilgilendirmelerini istedi.

İnzibat subayının bu kadar dar zamanda ve bu şekilde beni yollamak istemesi içimde şüphe ve korku uyandırdı. Eve vardığımız zaman, kızkardeşim ve karım kararını değiştirtmek ya da en azından ayrılışımı sabaha erteletmek için inzibat subayına koştular. Fakat inzibat subayı onları da reddetmiş, oradan çıkıp onun amiri Ali Rıza Bey'e (Petariçli Vahit Bey'in damadı) gitmişler, yola çıkışımı işlerimi düzene koyana kadar zor bela erteletebilmişler.[57]

Sabah evden çıkmak istediğimde, birden bir zaptiye "tutuklusun" diye bağırarak beni durdurdu. Geceleyin gözetim altına alınmıştım. Artık ancak iki zaptiyenin eşliğinde evden dışarı çıkabilir ve işlerimi düzene koymak için dolanabilirdim.

O günlerde Erzurum'un düştüğü haberi geldi. Hükümet artık başını kaybetmişti. Buna rağmen son dakikada tabakhanede bulunan elli kadar Ermeni zanaatkârı da Kemah'a doğru yola çıkarmayı unutmamıştı. Belli ki orada kalan Ermenileri daha fazla elinden kaçırmak istememiş, aynı şekilde birkaç tane Rumun evinde Ermeni bulmak için tahkikat yapmıştı.

Ortaya çıkan karmaşık durumdan faydalanarak Ermeniler de kendi başlarının çaresine bakma peşindeydiler. Bazıları hemen Dersim'e geçmeyi, bazıları da Rumların evinde saklanarak kurtulmayı planlıyordu.

Türk ahali de "Rus geliyor" diyerek telaşa kapılmış, Gercanis - Sıvaz (Sivas), Kemah - Harput, Sultan Seydi - Harput yoluyla çekilmeye başlamıştı.

Askeriye şehrin savunulması için gayretle çalışmaya başlamış, Cibice ve Spınkor[58] Dağlarında müdafaa hatları hazırlatıyordu.

İşlerimi tamamlamam için bir hafta gerekti. Fakat ne kadar zor bir hafta oldu benim için. Eve kapatılmıştım, ailemin her üyesi ölüm ceza-

---

57 "Aracıların iyi konuşmalarıyla yolculuğumun işlerimi tamamlayana kadar ertelenmesi mümkün oldu." *Daçgahay Zinvor*, s. 33.

58 Gümüşhane'ye bağlı Kelkit ilçesinin güneyindeki dağ, günümüzde Keşiş Dağı olarak bilinmektedir. Spınkor adının Ermeni Apostolik Kilisesi'nin koruyucu azizi ve ilk önderi Surp Krikor'dan geldiği düşünülmektedir. *Hayasdani ve Haragits Şircanneri Değanunneri Pararan* [Ermenistan ve Komşu Bölgeler Yer Adları Sözlüğü], c. 4, (Yerevan: Yerevani Bedagan Hamalsaran, 1998), s. 717.

sına çarptırılmışım gibi beni izliyordu. Ölüm tehdidi Demokles'in kılıcı gibi her an başımın üzerinde asılıydı.

Askeriye, benim Dersim'e geçmemden ya da saklanarak Ruslarla işbirliği yapmamdan ve sonra başlarına bela olmamdan korkuyordu. O yüzden beni elden çıkarmak istemiyordu, fakat yerel Türkler de benim orada bulunmama katlanamıyordu. Erzincanlı bir Ermeni olarak benim sağ kalmama tahammül edemiyorlar, varlığımın hemen sona erdiğini görmek istiyorlardı.

[Bunun] tersi olacaktı, inzibat amirinin yanında işlerimi bitirdiğimde akşam vakitleriydi. Tekrar önceki emrini verdi: "Haydi, şimdi yola çıkacaksın!" Ne yaptıysam olmadı. Beni, hemen yola çıkmam için, kalenin yanındaki askerî inzibat şubesine gönderdi.

Bereket versin ki, o şubenin başı benim Harbiye'den sınıf arkadaşımdı.

"Senin için gelen emir çok kesin," dedi arkadaşım. "Kime rastladıysam o Ermeni hâlâ dolaşıyor mu diye soruyor." Buna karşın sorumluluğu üzerine alarak sabah yola çıkmamı kabul etti.

"Git evine, kimseye görünme! Sabah erken gel ki gidesin," diye öğüt verdi bana.

O şartlar altında ailemi orada bırakmak istemiyordum. Asdğig de bu zor günlerde beni yalnız koymak istemiyor, benimle olmak istiyordu. Fakat vakit kısaydı, nakliye araçları yoktu. Benim sahip olduğum yalnızca bir attı. O akşam alay kâtibinin bir hemşehrisinden (Kemahlı) kiralık bir at bulmamız iyi oldu. Sabah erken, Asdğig ve arkadaşım Sirak'la buluştuktan sonra, Kemah'a doğru iki atla yola çıktık. İki gün sonra Kemahlı yeni katırcılar Erzincan'a ulaşacaklardı, kızkardeşim ve oğulları da onlarla Kemah'a geleceklerdi.

Ermeni mezarlığına ancak yaklaşmıştık ki, birden arkamızdan (Kuyubaşı tarafından) birkaç zaptiyenin ve çetecilerin dörtnala geldiğini gördük. Asdğig bunu görünce korktu, ağlamaya ve bağırmaya başladı. "Geri dönelim Kalusd," diye haykırarak atın başını çevirmek istiyordu.

Panikleyecek zaman değildi, neyse ki katırcı da bir çocuk olduğundan, bir şey anlamıyordu. "Ne var, ne oldu," diye bana sordu katırcı. "Hiçbir şey, gelen atlılardan atının ürküp aşağı düşeceğinden korkuyor,"

dedim katırcıya. Asdğig'in atını geminden tutarak bir seyis gibi yürütmeye başladım.

Kadınlar Türk kadınları gibi giyinmişlerdi, benim dış görünüşüm de basit bir asker görünüşünden çok farklı değildi, yol için sade giyinmiştim. Dolayısıyla atlılar bizim yanımızdan geçtiklerinde bizden şüphelenmediler ve uzaklaştılar.

Epey uzakta, yolda durdular. Bir şey kaybetmiş gibi oraya buraya bakındılar. Epey vakit geçen yolcuları izlediler ve sonra da ikiye ayrılarak, biri sola nehir tarafına doğru, diğeri sağa, köylerin tarafına, geçip gittiler. Böylece onlar da tam bir yıl önceki zaptiye arkadaşları gibi boşa çıktılar, avlarının izini kaybetmişlerdi.

Orta Han'a kadar, bizden önce birkaç kez tüfek atışı sesi duyuldu ve gelen giden kesildi. Kürtler nehrin bu tarafına geçerek yolcuları talan etmişler ve geri dönmüşlerdi.

Orta Han'a ulaşana kadar Asdğig ve Sirak, ata binmiş olmalarına rağmen yorulduklar, bense yürüyordum. O geceyi handa geçirmek istediler.

Han ağzına kadar Erzincanlı muhacirlerle dolmuştu. O gece orada kalarak dinlenemeyecektik, üstelik postumuzu da kaptırabilirdik. O yüzden, yola devam etmeye karar verdim.

Bizim katırcı Tımıs Köyü'ndendi,[59] geceyarısı köyüne vardık. Ertesi gün öğlene kadar orada dinlendik ve öğleden sonra Kemah'a gittik. İki gün sonra kızkardeşim ve oğulları da Erzincan'dan geldiler ve bize katıldılar.

Kemah'ta yeni bir askerî karakol yapılıyordu. Karakol amirliği görevine bir yüzbaşı atanmıştı, onun yardımcılığını da ben üstlendim.

Türk ordusu 14 Şubat'ta Erzurum'u bırakarak çekilmeye başlamıştı. Rus ordusu, Türk tarafından ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan ilerliyordu. Ruslar kısa sürede Trabzon ve Mamahatun'a ulaştılar. Türk ordusunun komutanlığı karargâhını Keşiş Dağı'nın eteklerinde, Petariç Köyünde kurmuştu.

Ay başında merkeze gönderilmek için hazırladığım raporda tabii ki karakol memuru olarak adımı da belirtmiştim. Rapor gönderildikten birkaç gün sonra bir sabah, işleri karakol komutanına göstermek için sıraya

---

59 Günümüzde Kemah'a bağlı Tuzla Köyü.

sokarken, gelen evrakın içinde benim için gönderilen bir telgraf gördüm. Menzil müfettişi, derhal Divriği yoluyla Sivas'a gönderilmemi emrediyordu. Tabii ki telgrafı karakol komutanına takdim ettim. Merkezden gelen bu emirden hiç hoşlanmadı, fakat uymak zorundaydı. Böylece görevim sona erdi. Fakat karakol komutanı beni yola çıkarmak için o kadar da acele etmedi. Bundan sonra yaklaşık 15 gün Kemah'ta kaldım.

Gamakh ya da Kemakh

Kemah tarihî Ani kalesidir, Yegeğyats'ın Taranağı bölgesindedir.[60] Kale bir tepe gibi dikilmiş, 300 metre yüksekliğindedir, düzgün bir zeminde kocaman bir kaya kütlesidir. Kuzeybatı tarafında eski şehir bulunmaktadır. Kayanın eteklerinde, Fırat kıyısında ise yeni şehir yer alır.

Kale her tarafı dik, aşılmaz bir konumdadır. Kalenin bir tarafında Tanacur vadisi bulunmaktadır. Anlatılana göre, *Lenk-Timur* Ani'yi kuşattığı zaman o vadiyi ağaç ve taşlarla doldurtmuş, duvara harp merdivenleri yaslayarak kaleye girmeyi ve kaleyi istila etmeyi başarmış.

Ani kalesi I. Ardaşes döneminde tapınak kompleksi olarak inşa edilmiş ve Ahuramazda tapınağı burada bulunuyormuş. Tapınaklarda kütüphaneler varmış. Ahuramazda tapınağı, içlerinde en eski ve en zengin olanmış.

Kalenin içinde dolambaçlı, geniş merdivenlerle kazılmış bir yol vardı, sanki devamında bir tünel varmış gibi, nehrin altından öteki tarafa geçmek için. Bu yolun girişinin üzerinde yarı harap ve ulaşılamaz bir kule vardı. Burası Trdates'in karısı Khosrovatukhd'un hazinesi ve sığınağı imiş.

Küçüklüğümde, babamın işleri dolayısıyla iki sene (1903-1904) ailecek Kemah'ın Komer[61] Köyünde yaşadık; o sırada Kemah'ın birkaç köyünü ziyaret etme imkânım olmuştu, hem bildiğimden hem de çocukluk anılarım nedeniyle aklım ve ruhumda bu çevrenin önemli bir yeri vardı. Müsaadenizle bir dakika en azından o güzel anılarıma değinmek istiyorum.

---

60 Tarihî Yukarı Ermenistan (*Bardzr Hayk*) bölgesinde olan ve günümüzde Erzincan yöresinde bulunan bölgeler.

61 Günümüzde Kemah'a bağlı Kömür Köyü.

Komer Köyü okulu ve kilisesi, yukarı ve aşağı mahallelerin arasında, köyün tarla ve otlaklarına hâkim bir tepenin üzerinde bulunuyordu. Okulun sadece bir öğretmeni vardı, Bay Garabed adında.

Ermeni mahallesinden yarım saat ötede Türk mahallesi ve onun yakınında da meşhur memlehası bulunuyordu. Dağların altından ancak bir parmak kalınlığında tuzlu su akardı. Su sayısız alçak boylu havuzu doldurıyor ve suyun güneşin etkisiyle buharlaşmasıyla tuz havuzların dibinde kalıyordu.

O yaşlarda kiliseye çok düşkündüm. Zangoç ve papaz ile kiliseye girmeyi severdim. Ayinlerde kötü değildim, fakat sesim yoktu, "sağır"dım. Bir pazar günü babam ayindeydi. Birden babam koro şefine yaklaşarak "Aziz Aziz" ilahisinin solo kısmını bana vermesini rica etti. Önce söylemek istemiyordum. Hık mık ettim, fakat ne zaman "Aziz Aziz"in zamanı geldi, başlamaya zorlandım. Görünüşe göre sesi yukardan almıştım, yarı yolda sesim kesildi ve başkası devam etti. Böylece babamı memnun edemediğim için acı duydum, belki o da önerisi için pişman oldu.

Ermeni köylerinden Mareg[62] ve Zakari yüksek konumdalardı. Mareg'de bir mağara vardı ve yaz kış buz hiç eksik olmazdı. Köylüler peyniri, yağı onun özel bir köşesinde saklardı. Pakariçler[63] Kemah'ın en mamur ve kalabalık Ermeni köyleriydi. Büyük Pakariç'in yaklaşık iki yüz elli hane sakini vardı, ahalisi sağlıklı ve iyi yapılıydı. "*Komer'in tuzu, Mareg'in buzu, Pakariç'in kızı*" diye giden, bu üç yerin özelliklerini sıralayan bir deyiş vardı. Birinin tuzu, diğerinin buzu, üçüncünün güzel kızları...

Tortan[64] "Dokuz Mezarlar"ı ile insanda farklı bir izlenim bırakırdı. Kiliseden içeride başka bir tapınak daha vardı, biraz alçak, biraz karanlık ve gizemli... Burada dokuz mezarı yan yana görürdünüz, her biri için tek tek mum yakılmış... Hayal gücünüze müracaat ettiğiniz zaman, o mezar taşlarının altında Kral Trdates, Krikor Lusavoriç gibi azizlerin yattığını hatırlar, ruhunuz heyecanla coşar, bu dünyadan yükselirdiniz.

---

62 Günümüzde Kemah'a bağlı Ayranpınar Köyü.

63 Pakariçler (Yukarı Pakariç ve Aşağı Pakariç) günümüzde birleştirilmiş ve Hakbilir Köyü adını almışlardır.

64 Günümüzde Kemah'a bağlı Doğan Köyü.

Kemahlılar ziraatle uğraşır, çobanlık yaparlardı ve zanaatkâr idiler. Fakat bunlardan hiçbirinin kazancıyla geçinemezlerdi. Bu yüzden onlarda gurbete gitme adeti vardı. İstanbul'a, Balkanlar'a, dünyanın her tarafına giderlerdi. Bu yerlere gidenlerin yüzde doksanı kahve işiyle uğraşır, toz kahve hazırlardı. Türkler "*kuru kahveci*" derlerdi o zanaatle uğraşanlara.

Kemahlılar dindar, eğitim düşkünü ve muhafazakâr bir ahaliydi. Davranışlarıyla, kişilikleriyle ataerkil bir yaşam sürmekteydiler. Kadınları güçlü ve dayanıklıydı, tarladaki bütün işlerde kocalarına yardım ederlerdi. Köylerde kıyafetleri ayaklarıyla yıkarlardı, taşın üzerinde ayaklarıyla döverek.

Bu tarihî kaza vaktiyle yoğun bir Ermeni nüfusa sahipti, fakat çeşitli sebeplerle memleketlerinden hicret etmiş ve uzaklaşmışlardır. Taranağtsi'ye[65] göre 1598'de Celali isyanları zamanında bu kazadan büyük miktarda Ermeni batıya doğru, İstanbul'a, Rumeli'ne, hatta Lehistan'a, Kırım'a göç etmişti.

Umumi Harb'den önce, bu kazadaki Ermeni sakinlerin nüfusu beş bin kişiye (yaklaşık yedi yüz hane) ulaşıyordu. Şehirde sadece otuz hane vardı, Zakari dokuz hane, Tavgıner[66] altmış, Yukarı Pakariç iki yüz elli, Aşağı Pakariç doksan, Surp Nışan [Manastırı] on iki, Tortan kırk beş, Mareg yüz yirmi, Komer altmış ve son olarak Garni[67] on iki haneye sahiplerdi.

Fakat, heyhat! 1915 fırtınası gelmiş ve bu kez, olanı da tamamıyla temizleyip dağıtmıştı.

Kendisi de Kemah'ta doğmuş olan Halet isimli bir canavar da kendi kurduğu çetelerle sadece Kemah'taki değil, Kemah'tan gelip geçen Erzurumlu ve Trabzonlu Ermenileri de yok etmişti.

---

65 Taranağlı (Kemahlı) Rahip Krikor (1576-1643). Kemah doğumlu tarihçi ve kâtip. Kısa süreliğine İstanbul Patrikliği görevini iki episkoposla paylaştı ve Rodosto (Tekirdağ) Ermeni cemaati başepiskoposluğu görevini de yerine getirdi. 1634-1649 yılları arasında kronoloji niteliğinde bir tarih yazdı. Eserinin özellikle son bölümü kendi dönemindeki olayları içerdiği için bir günlük özelliği taşımaktadır. Daha fazla bilgi için bkz: Kevork B. Bardakjian, *Modern Ermeni Edebiyatı*, çev. Fatma Ünal ve Maral Aktokmakyan, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), s. 77-78.

66 Günümüzde Koruyolu Köyü.

67 Günümüzde Gökkaya Köyü.

O vakitler şehirde ancak on tane Ermeni kalmıştı. Onlar da bir atölye açmak ve manusacılığı öğretmek için kervanlardakilerden iskân ettirilerek kalanlardı. İçlerinde sadece iki Erzincanlı vardı. Biri zaptiye Stepan'ın kızı Dikranuhi, diğeri de Mıgırdiç Abacıyan'dı. Mıgırdiç o günlerde ağır bir tifo geçirmişti, bir caminin küçücük hücrelerinden birinde kalıyordu. Onu ziyaret ve teselli ettim.

Zile'de Bir Buçuk Yıl

Karakol kumandanı nakil ve güvenliğimiz için iki asker tahsis etti; zannımca 1916 martının ortalarında Kemah'tan Sivas'a doğru yola çıktık. Fakat biz –telgrafta yazanın aksine– Divriği yerine tekrar Kuruçay yoluyla seyahat ettik. O vakitler Kuruçay dağlarında Ermeni firariler vardı. Görünüşe göre komutanlık onlarla birleşebileceğimden şüpheleniyordu ve onun için Divriği yolunu göstermişlerdi.

Sivas'a ulaştığımızda, şehirde bulunan talim alaylarından birinde bölük komuta görevini aldım.

Sivas'a ilk vardığımızda biraz uzağında bir cami olan bir evde oturuyorduk. İlk gün güneş battığı sırada mahalleden biri geldi ve "mollanız gelsin, camide ***ezan*** okusun" dedi. Adam bizimkilerden, fesinin etrafı beyaz sarılı birini ima ediyordu.

"O bizim aileden değildi, yabancı idi, gitti," diyerek adamı gönderdik.

Bir gün de yolda, bir köyden çıkmıştık, arkamızdan bir köylü "***molla efendi, molla efendi***" diye bağırarak koşuyordu. Bize yetiştiği vakit, okuması için bir mektup uzattı bizim sarıklı "molla"ya. Fakat bizim sarıklı sahte mollaydı, Türkçe okumayı bilmezdi. Elinden mektubu aldım, okudum ve köylüyü gönderdim.

Bu iki olaydan sonra bizim değersiz mollamız beyaz sarığını kendiliğinden bıraktı, bir seferde bütün yanlış anlaşılmalardan kurtulmak için.

Alayımız Zile'ye naklolundu. Haliyle Sivas'ta ancak on - on beş gün kaldıktan sonra bu sefer alayımla beraber yola düştüm ve 1916 yılı nisan ortalarında yeni üssümüz olan Zile'ye ulaştık.

Bu nahiye, Tokat'tan batıya doğru, bir günlük mesafede bulunuyordu. Oranın Türk sakinleri bizim Cimin Köyünün sakinleri gibi vahşi idiler ve kasabanın içinde yaşayan yaklaşık yüz hane Ermeniyi kasabanın tam başındaki bir vadide öldürmüşlerdi. Kemikleri bütün vadiyi kaplıyordu.

Merkezi Sivas'ta olmak şartıyla, üç talim alayı Sivas vilayetinin içinde, Tokat, Sivas ve Zile şehirlerinde oluşturulmuştu. Kafkas Cephesi'ndeki yaklaşık yüz subaydan[68] (subay, doktor, eczacı, silah ustası) otuz - otuz beş kişi kalmıştık ve bu alaylar içinde tasnif olunmuştuk. Alayların kendi görevlileri vardı, askere yeni çağrılanlar bizim yanımıza geliyor, talim görüyorlar ve talebe uygun olarak cepheye gönderiliyorlardı.

Mahmud Kamil Paşa'nın yerine 3. Ordu kumandanı olarak (Harbiye'de müdürüm olan) Vehib Paşa atanmıştı. Vehib Paşa İstanbul'dan yeni kuvvetlerle Erzincan'a geldi ve Ruslara karşı hücuma geçti.

İlk seferde Fevzi Paşa'nın komutası altında bulunan 5. Kolordu, 30 Haziran'da Trabzon'a saldırdı ve Rusları geri püskürttü. Bunun üzerine Rus ordusu az kalsın Transkafkasya'ya çekilecekti. Fakat onlar da bir teşebbüste bulundular. 8 Temmuz'da Bayburt istikametiyle Fevzi Paşa'nın sağ koluna ve Erzincan'ın doğusunda bulunan Yusuf İzzet Paşa'nın sol koluna saldırdılar ve başarılı oldular. Fırat'ın güneyinde bulunan 32. Tümen geceleyin Rusların saldırısına maruz kalarak geri çekilmişti. Bunun üzerine ordu kumandası Petariç Köyünden Erzincan'a çekilmiş, birlikleri geri çağırmak zorunda kalmıştı (16 Temmuz). Aynı tarihte Ruslar Bayburt'u işgal etmiş ve güçlü Rus kuvvetleri Trabzon - Erzincan yolunda görülmüş olduğundan, o cephe de geri çekilmişti. Sonra Rusların sayısız süvari kuvvetinin Çardaklı kanyonuna doğru ilerledikleri görülmüş, Türk ordusu daha da geri çekilmişti ve 24 Temmuz 1916'da, öğleden önce Rus ordusu Erzincan'a girmişti.

6 Ağustos'ta Türkler Çardaklı kanyonundan da beri tarafa (Erzincan'dan yaklaşık 60 kilometre batıya) atıldılar ve Türk ordusu karargâhını Suşehri'nde kurdu, sonuna kadar da orada kaldı.

Ruslar Tirebolu'dan Erzincan'a kadar uzayan düz bir hattı tuttular. Erzincan'ın müdafaa çizgisi Kemah Boğazı - Sebuh ya da Kohanam Dağı[69]- Çardaklı oldu.

Zile, tarihî bir şehir. Şehrin bir tarafında bir tepe vardı. Burası, zamanında şehrin kalesi olmuştu. Şimdi kışlaya çevrilmişti ve bizim bölü-

---

68 Burada kastedilen Ermeni subaylardır.

69 Günümüzde Köhnem Dağı olarak bilinen dağ, Ermenicede Sebuh ve Kohanam isimleriyle anılmaktaydı.

ğümüz orada kalıyordu. Ailelerimiz de onun çevresinde bulunan evlere yerleşmişlerdi.

Zile bereketli bir şehirdi. Anayoldan dışarda olduğundan, "bakir" kalmıştı. Biz iki yıl onun iyiliklerinden istifade ettik, bolluk ve ucuzluk içinde yaşadık. İtiraf etmeliyim ki, hepimiz o şehirde fiziken iyileştik.

Zile'de on altı Ermeni subay (asker, doktor, eczacı ve silah ustası) bulunuyordu. Sekizimizin ailesi vardı. Ermeni olmamıza rağmen, orduda askerliğin bütün haklarından istifade ediyorduk. Ermeni askerlerden sekizimiz bölüklere komuta ediyorduk. Ben ve Vahan Pastırmacıyan bazen tabur komutanlığı görevini de yerine getiriyorduk. Benim üzerimde dokuz görev vardı. Doğru, biz gençtik ve zindeydik. Fakat Türkler de bizden faydalanma yollarını biliyorlardı. Bizim haklarımızı tanıyor ve bizden azami ölçüde faydalanıyorlardı.[70]

Önceki yılın tifüs hastalığının dehşeti hâlâ sürüyordu. Merkezden bit konusuna dikkat edilmesi konusunda emir gelmişti. Her gün, yarım saat bir saat bit çıkarma seremonisi yapıyorduk. Askerler güneşin altına oturuyor, elbiselerini tek tek çıkarıyorlar ve bitten arınıyorlardı. Komutanlığın tamamı da hazır bulunup bu işe nezaret ediyordu. Teftiş sırasında hangi askerin üzerinden bit çıkarsa, onun bağlı olduğu bölüğün komutanının bit sayısı kadar gün hapsedilmesi için emir vardı.

Ulu *Mehmedçik*ler de sanırsın bitsiz yaşayamazlardı. Bir gün bölüğümün askerlerinden birinin iç donunun kemerinin örgüsünün içinde iki tane bit bulundu ve o sebeple iki gün hapis cezası aldım.

Bir kere de nöbetçi yüzbaşıyım, iki asker tuvalete girmiş ve pisliğin içinden geçerek tuvaletin arkasındaki delikten dışarı çıkıp kaçmışlardı. İki gün de onun için hapis yattım.

[Rütbeli] askerlerin hapsedilmesi hapisten sayılmazdı gerçi, fakat nihayetinde bir ahlâkî yönü vardı, askerin onurına dokunuyordu. Biz Ermeniler için de, alınyazımıza etkisi olabilecek bir şeydi.

---

70 *Daçgahay Zinvor*, s. 38'de bu bölüm şu şekilde verilmiştir: "Dürüst olmak adına şunu söylemeliyim ki, Ermeni olmamıza rağmen orduda askerliğin bütün hakları ve yetkilerine mazhardık ve bu, ne kara gözümüz ne de kaşımız içindi (Ermeni değil miydik ve o vakitler Ermeni neydi ki...), fakat Türk ordusunda hâkim olan disiplin ruhu, üstlere duyulan saygı, omzumuzda taşıdığımız apolet ve yıldızlar, aynı şekilde bizim yürüttüğümüz görevler sebebiyleydi."

Benzer meselelerde komutanlar çok müsamahalı oluyordu, fakat bizim tabur kumandanı öyle değildi. Ondan memnun değildim, diğer bölük kumandanları da öyle. Bir gün bir fırsat ortaya çıktı, biz de bu fırsatı kullandık ve ondan kurtulduk. Bir gece, kışlanın yakınındaki evindeyken, birkaç tane eli yüzü düzgün asker toplamış, onlarla âlem yapıyordu. Bölük komutanları birleştik, bu durumu alay komutanına bildirdik. O da baştabibi yanına alarak geldi ve onu münasebetsiz durumda gördü. Tutuklandı, birkaç gün tuttuktan sonra Sivas'a gönderdiler, orada altı ay hapis cezası aldı.

Tabur komutanı tutuklandıktan sonra, kurala göre, bölük komutanlarından en kıdemlisinin onun yerine geçmesi lâzımdı. Benden önce gelen iki kişi de mülâzım-ı evvel rütbesindeydi ve benden birkaç sene önce Harbiye'den mezun olmuşlardı. Onlardan biri o günlerde yüzbaşı rütbesine terfi bekliyordu, ben ise hâlâ mülâzım-ı sânî idim. Onlar Türktü, bense Ermeni.

Ertesi sabah birden alay kumandanından bir evrak geldi, beni tabur kumandan vekili atıyordu. Kâğıdı alır almaz yanına koştum ve durumumu anlatarak benden daha kıdemli ve yüksek rütbeli olanlardan bir başkasını vekil görevine atamasını rica ettim.

"Onlar iş yapmaz," dedi alay kumandanı, yeni tabur komutanı gelene kadar o görevi almamı istedi.

Durumum kötüydü. Taburun kıdemli subayları bana tâbi olmayabilirler, bana kıskançlık ve düşmanlık besleyebilirlerdi.

Gittim ikisini de gördüm ve özrümü onlara beyan ettim. İkisi de tabur komutanlığı vekilliği görevini kabul etmem için beni zorladılar ve her şekilde bana yardımcı olacaklarına söz verdiler. Gerçekten de taburun yazıhane işlerini bitirdikten sonra talim alanına gittiğimde uzaktan beni karşılar, selam ve tekmil verirlerdi, komutana nasıl davranıyorlarsa öyle.

Türk, gerçekte asker bir ırk. Şahsî yaşamımdan birkaç tane anı, zannederim ki sizi ikna etmek için kâfi olacaktır.

Bir gün ben ve Vahan Pastırmacıyan, tabur kumandanlarının vekilleri olarak (o 1. Tabur, ben de 3. Tabur kumandan vekili olarak) 2. Tabur'un kumandanı Hüsameddin Bey'in yazıhanesinde oturuyorduk. Birden telefon çaldı ve Hüsameddin Bey ahizeyi kulağına kovar koymaz

bağırdı: "Muhammed, şapkam! Alay kumandanı!" Komutanla telefonda konuştuğunu idrak edememiş ve huzuruna gidecekmiş gibi uygun biçimde hazırlanmak istemişti.

Harbiye'yi 1912'de bitirmiştim. 1915'te, okulu bitirdikten üç sene sonra, rütbeme terfi hakkına sahiptim, fakat terfim erteleniyordu. Bu konu hakkında alay kumandanlığı tarafından hususi şekilde Harbiye Nezareti'ne yazıldığında, Harbiye Nezareti benim sağ olduğuma dair kanıt istedi. Bu vesileyle alay kumandanlığı ile Harbiye Nezareti arasında birkaç mektup gitti geldi. Sonunda belli oldu ki, nezaretin evrakında ölü olarak kaydedilmişim. "Mülâzım Kalusd müntehir oldu" diyen, Erzincan'dan çekilmiş bir telgrafa göre, ismimin üzerine kırmızı mürekkeple "müntehir oldu" yazmışlardı.

Hayatta olduğumu ispatlamam ve kayıtların düzeltilmesi için epey zaman gerekti; mülâzım-ı evvel rütbesine terfim ancak 1917'de mümkün oldu.

Zile'deki hizmetlerimden ötürü "Harb Madalyası" aldım, aynı şekilde Sarıkamış Muharebesi zamanında bir "Cesaret Madalyası"[71] aldım.

Bir kez göz ağrısı sebebiyle muayene için Tokat'a kadar gitmiştim. Orada Erzurum'dan Erzincan'a kadar bana eşlik eden yol refikim Memmed Efendi'ye rastladım. Bana şu hikâyeyi anlattı:

"Katırcılar senin Ermeni olduğundan şüpheleniyordu. Yolda birkaç sefer bana sordular. Ben de 'Deli misiniz nesiniz? Nasıl bir Ermeni *zabit* olur' dedim. Fakat ne zaman ki Zenbelek Köprüsü yanında attan indin ve Türk mahallesine doğru gittin, o zaman yeniden yanıma geldiler ve sordular: 'Allah'ını seveyim, söyle bize, o adam Ermeni idi, değil mi?' O zaman 'evet,' dedim, 'Ermeni idi,' bunu söyler söylemez onlardan üç-dört kişi tabancalarını çektiler ve peşine düştüler. Yolda bir-iki defa ateş etmek için diz çöktüler, fakat o kadar hızlı yürüyordun ki, 'kurşunum boşa gidecek' diyerek yapamadılar, sen yavaş yavaş şehre girdin, onlar da arkandan bakarak geri döndüler ve tekrar kervanla birleştiler."

Zile'de maddi olarak ne kadar rahat olsak da, ruhen sıkıntılıydık. Sağ kalacağımıza dair de hiçbir ümidimiz yoktu.

---

71 Orduda cesaret madalyası adıyla bir madalya bulunmamakta, ancak cesaretli davranışlarına şahit olunanlara "Liyakat Madalyası" verilmekteydi.

Ermeniler olarak, Sivas'tan öteye geçmeye iznimiz yoktu. Ermeni subaylara askeri cepheye götürme görevi verildiği zaman, Sivas'a kadar ulaştırırlar ve geri dönerlerdi, oradan öteye Türk subaylar götürürdü.

En sonunda Rus Devrimi oldu ve savaş cephesi Rus askerinden arındı. 1917 sonbaharında Türklerle Ruslar arasında bir ateşkes imzalanmıştı. Türkler ateşkesin maddelerine saygı göstermeyerek Rusların yerine geçen az sayıdaki Ermeni kuvvetine karşı kışın hücuma kalktılar ve peşisıra Erzincan ve Erzurum'u zaptedip eski Rus - Türk sınırına kadar ulaştılar. Karadeniz kıyılarından ilerleyen Türk ordusu da Batum'a girdi.

Batum'da Bir Buçuk Yıl

Ordu ile beraber talim alayları da ileri hareket etti, Ermeniler için daha önce mevcut olan yasak sonlandı, biz de alayımızla beraber önce Samsun'a, sonra da Batum'a gittik.

Zile'den yola çıkacağımız zaman kaymakam ailelerimizi de beraber götürmemize son anda engel oldu. "Siz askersiniz, ama aileleriniz sivil. Onların buradan hareket etmelerine izin vermem." Gel de o deveyi hendekten atlat. Bayburtlu olduğundan, o günlerde Erzincan ve Bayburt'ta Ermeniler tarafından yapılan gaddarlıkların haberleri onu sinirlendirmişti. Öcünü bu şekilde bizden almak istiyordu. Gerçekten de, o günlerde Türk haber ajansı, "Erzincan ve Bayburt'ta Ermeniler Türklerin cesetleriyle kuyuları dolduruyor" diye söylenti yayıyordu.

Ne yapabilirdik? Alay komutanı bu mesele karşısında kayıtsız kaldı. Ordu komutanlığına telgraf yolladık, cevap gelmedi. Zaman kısa olduğundan, Zile'den ailelerimiz olmadan ayrıldık. Fakat Tanrı başka bir kapı açtı. Batum'da, talim alaylarının komutanı Şehzade Cemaleddin Efendi (Sultan Aziz'in torunu) idi. Kendisiyle Harbiye'de sınıf arkadaşı idik, aynı sınıftaydık, genellikle beraber ders çalışırdık. Fakat o şehzadeydi, hızlıca alaybeyi rütbesine ve yüksek görevlere yükselmişti.[72]

Bir gün onu ziyarete gittim. Okul hayatımızdan, sınıf arkadaşlarımızdan konuştuktan sonra, ona ailemin Zile'de kalmış olduğunu anlattım.

---

72 "Onunla Harbiye'de sınıf arkadaşı idik, aynı sınıfta yan yana oturuyor, beraber ders çalışıyorduk, samimi sohbetlerimiz olurdu. Fakat o şehzade olarak, hızlıca alaybeyi rütbesine ve yüksek görevlere yükselmişti. Öğrenci olduğu zamanda bile, yüzbaşı rütbesine sahipti." Dacgahay Zinvor, s. 41.

Bana yardım edeceğine söz verdi, hususi vazifeyle bir memuru Zile'ye gönderdi ve bizimkileri Batum'a getirtti. Bizimkileri getirttikten sonra, öbür Ermeni subayların ailelerini de getirtti. Böylece, hepimiz ailelerimizle Batum'da buluştuk.

Türkiye'nin geri kalmış şehirlerinden sonra, Batum sadece geniş caddeleri, deniz kıyısındaki bahçeleri ve harika manzaralarıyla üzerimizde derin bir iz bırakmakla kalmadı, aynı zamanda Türkiye'de bize düşen alınyazısından sonra, Batum'un Hıristiyan çevresi bize çok büyük bir teselli oldu. Orada epey Ermeni ve aynı şekilde epey de hemşehrim vardı. Bunlar dünyanın her tarafından gelmiş, gönüllü taburlarında hizmet etmişlerdi. Erzincan'ın zaptı sırasında orada oldukları için o çalkantılara dair taze anılara sahiplerdi, bunları dinlemek bizim için büyük bir zevkti. Sadece altmış-yetmiş kişi Amerika'dan gelmişlerdi, masraflarını hemşehri dernekleri halletmiş ve Kafkas'a ulaştıktan sonra Antranik'in, Dro'nun ve diğerlerinin gönüllü birliklerine girmişlerdi.

Bir Gürcü kasabının duvarına yapıştırılmış Ermenice bir ilan vardı. Ermenileri gönüllü teşkilatlarına katılmaya çağırıyordu. Ah! Arkadaşlarla o dükkana gidip önünde dikilmeyi ne kadar çok severdik ve gizlice tekrar tekrar o ilanı okumayı...

Ateşkesten sonra Vahan Pastırmacıyan ile beraber ordunun hizmetinde muvazzaf subaylar olarak kaldık. Alaydaki diğer Ermeni subaylar ihtiyat zabitleri olduklarından terhis edilmişlerdi.

Ateşkesin şartlarına göre, İngilizler Batum'a geldiler ve Türkler Batum'dan çekilmeye başladı. Fakat biz Türklerle beraber gitmedik, son Türk gemisi ayrılacağı zaman Vahan'la saklandık ve Batum'da kaldık.

Enver, bizimle, Ermeni subaylarıyla hesaplaşma sorununu harp süresince bizim kuvvetlerimizden faydalanmak için ertelemişti. Fakat cuma, cumartesiden önce geldi. Ateşkes birdenbire ilan edildi ve Enver, planını gerçekleştiremedi.

Ermenistan bağımsızlığını ilan etmişti bile. Vahan Pastırmacıyan'ı bizim tarafımızdan Ermenistan'a elçi olarak, Ermenistan yönetimine hizmetlerimizi sunmak için gönderdik ve olumlu cevap aldık. Türkiye Ermenilerinden yeni bir alay oluşturacaklardı, hükümet o alayın subaylarını oluştururken bizi nazar-ı dikkate alıyordu. Fakat o günlerde Ermeni-Gürcü harbi vardı. Harp sona erdiği zaman, İstanbul'a giden birkaç

kişiden başka, Batum'da kalan Ermeni subayları, on iki kişi[73] ailelerimizle ve sahip olduklarımızla (silah, mühimmat vs.) Ermenistan'a gittik, İngiliz koruması altında ve İngiliz yönetimi tarafından bizim için hazırlanan vagonlarla.

Ermenistan'da İki Yıl

Ermenistan'a 1919 mayısında girdik ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin birinci yıldönümündeki, 28 Mayıs'taki muhteşem kutlamalara katıldık. İki yıl önce neredeydik, şimdi neredeyiz, diye düşünüyorduk biz bize. Ermeni bir ordu, Ermeni bakanlar, her yanın Ermeni. İnsan mutluluktan çıldırıyordu. İki yıl önce Türk cehennemindeydik, umutsuz, çaresizdik, bugün vatanımızdayız. Gerçek bize inanılmaz geliyordu. Sanki rüya idi, meydana gelen değişimi akıl almıyordu.

Yerevan'da (Erivan) çok beklemedik. Vahan, 1. Tabur'u kurmuş, Surmalu'ya gitmişti, ben de 2. Tabur'u kurdum ve onu takip ettim. Bizim alayımız 8. Alay adını aldı. Çok geçmemişti ki General Sebuh[74] da Batum'dan Ermenistan'a geldi ve tugay komutanı olarak atandı. Bizim alayımız ve başka bir alay (7. Alay) onun emri altına verildi.

İlk olarak Ermenistan'ın batı sınırının, Goğp - Orkof hattının müdafaasından sorumluyduk, fakat sonra Surmalu Ovası'na inmeye mecbur kaldık. Orada mahallî Türkler ve Masis (Ağrı) Kürtleri ile uzun süre çatıştık. Bazen onlar bizim üzerimize saldırıyordu, bazen de biz onların üzerine. Fakat sıtma yüzünden halimiz kalmamıştı.

Bir ara General Sebuh'un yanında kurmay başkanlığı görevi yaptım. Çok geçmeden, Ermenistan'da Mayıs Ayaklanması[75] patlak verdi. General ile Aleksandrapol'a (Gümrü) gittik. Orada Musayelyan'dan ele geçirilmiş zırhlı trenin komutası bana emanet edildi. Oradan Kars'a, Sarıkamış'a gittik. Aleksandrapol'a döndüğümüzde, Ermenistan'ın ku-

---

73 *Dağgahay Zinvor*, s. 42'de 11 kişi.

74 General Sebuh (Arşag) Nersesyan (Bayburt 1872 - New York 1940), Taşnaktsutyun'un önde gelen isimlerinden, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türklerle ve Bolşeviklerle olan savaşlarında görev almıştır.

75 1 Mayıs 1920'de başlayan Ermenistan'daki Bolşevik Ayaklanması; ayaklanma sırasında Gümrü, Sarıkamış ve Kars kısa süreliğine Bolşeviklerin kontrolüne geçmişti.

zey taraflarından da aynı hareket başlamış olduğundan, Dilican'a acele yle gittik. Karakilise'de zırhlı treni uzmanlara teslim ederek generalin emriyle Dilican'dan kuzeye doğru hareket eden kuvvetlere generalin temsilcisi olarak eşlik ettim.

Mayıs Ayaklanması zorlukla kontrol altına alınmıştı ki (Ekim 1920), Ermeni - Türk Harbi başladı. O harpte 8. Alay'ın iktisadî işlerinden sorumlu olarak Kars'ta bulunuyordum. Kars'ın düşüşü sırasında az kalsın Türklerin elinde esir kalacaktım.

Ermenistan'ın Sovyetleştirildiği günlerde (2 Aralık 1920), Simionovka'da (Sevan Gölü ile Dilican arasında) bulunuyorduk. Tro'nun verdiği telkin üzerine, General Sebuh'un dışında, geri kalan Türkiye Ermenisi subaylar yerlerimizde kaldık ve kuzeyden gelen Bolşevik askerlerini uygun bir biçimde karşıladık. Fakat onlar bizim yanımıza geldiklerinde asker ve subay fark etmeksizin talan ettiler. Subayları da silahsızlandırarak Dilican'a götürdüler, oradan da Rusya'ya sürgüne.

Kararlaştırılmış bir günde, sabah saat onda ana karargâhta hazır bulunacaktık, Rusya'ya doğru yolumuza devam etmek için. Ben ve benim alayımdan subay X[76], eski köylü kıyafetleri giymiş halde, gün doğumundan önce Yerevan'a doğru yola çıktık ve Dzağgatzor üzerinden bir haftada ancak ulaştık.

Ne mucize! Bizim alayın bütün subaylarını Yerevan'da bulduk. Ermeni Bolşevikler, subayların sürgün edilmesini vakitsiz bularak araya girmişler ve onları Rusya'ya sürgüne göndereceklerine, otomobille Yerevan'a nakletmişlerdi.

1920[77] ocak ayının sonunda Ermenistan subaylarının sürgünü gerçekleşti. Herhangi bir birliğe bağlı olmayan subaylardan Yerevan'da bulunanların parlamento binasına başvurmaları ve kaydolmaları gerektiği emrolundu. Gelmeyenler kurşuna dizilecekti. Böyle kısa ve netti Bolşeviklerin talimatı.

---

76 Metinde X olarak belirtilmiş, muhtemelen Kalusd Sürmenyan anılarını yazarken şahsın adını hatırlayamamış ya da başka bir sebepten ötürü vermek istememiştir. Kalusd Efendi, *Daçgahay Zinvor*'da ise bu subayın adını "Beyazıdlı K." olarak vermiştir. *Daçgahay Zinvor*, s. 112.

77 Kalusd Efendi, yılı yanlış vermiştir. Ermeni subayların sürgünü 1921 ocak ayında gerçekleşti.

Belirtilen zamanda ben de gittim, kendimi takdim ettim. Az biraz ilgilendikten sonra bizi odadan odaya gönderdiler ve silahsızlandırdılar. Çok iyi hatırlıyorum, hemşehrim Kapriel Lazyan, kentin günlük nöbetçi subayı olduğundan, üstünde kılıcı ve tabancası ile gelmişti, onu da aynı şekilde silahsızlandırdılar. Sonra, akşama doğru binadan dışarı çıkararak (dört yüz elli kişi), o zamanlar adı Asdafyan olan Yerevan'ın ana caddesinden[78] Kanaker'e[79] götürdüler. Çoğu yazıhanelerinden parlak ayakkabıları ve kollarının altında dosyalarla gelmişti, böyle sürüldüler.

Ertesi gün Kanaker'den bizi yola çıkarırken, yol boyunca teslim işlemleri için durdurdular. Adı okunan subay "ya" diye bağırarak mevcut olduğunu beyan edip öne geçiyordu.

Arkadan ve önden makineli tüfekler ve iki tarafta piyade ve süvari kazaklar (kılıçlar kınından çıkmış vaziyette), zincir ve gözetim altına almışlardı kervanı. Yerevan'dan binlerce kişi sevdiklerini uğurlamak için gelmişti. Bizimkiler de vardı.

Rusya Ermenisi birçok genç subayın Rusya'ya gittiği için neşeli olması hayret vericiydi. Tabii ki önceki hayatlarını hayal ediyorlardı. Fakat ben üzgündüm, düşüncelere dalmıştım, gözümün önünde gelecek tecessüm ediyordu. "Gitmek var, dönmek yok" diyordum kendi kendime. Bu kadar sıkıntıyla Türklerin elinden kaçıp Ermenistan'a gelmek ve bu şekilde karanlık bir sona ulaşmak... Gerçeklerle uzlaşamıyordum. Kan beynime sıçradı, alınyazısına mahkûm olmamayı düşündüm. Kaçmaya karar verdim, tam o anda kaçmaya.

Yolculuk çantamı yanımda duran bizim Türkiye Ermenisi subaylardan X'e[80] emanet ettim ve yanımdaki süvariye yaklaşarak atının başının altından yavaşça dışarı çıktım ve kalabalığın içine girdim. Mamigon (kızkardeşimin oğlu) anlatıyor: "Sen sıradan çıktığın zaman, asker kafasını oynattı, ya dışarı çıktığını görmezden geldi ya da seni halktan zannetti." Gittim eşim Asdğig'in koluna girdim ve beraber Yerevan'a doğru yürüdük, ben gidenlerden değilmişim, başkalarını uğurlamak için gelmişim gibi. Kötü şeytan, o dar vakitte adım okunmasın mı bir anda? İyi ki, arkadaşım içeriden benim yerime "ya" diye bağırdı ve bu kötü an da geçti.

---

78 Günümüzdeki adı Abovyan Caddesi'dir.

79 Yerevan'ın kuzeyindeki bir bölge.

80 "Subay K.," *Daçgahay Zinvor*, s. 114.

Hüküm süren şartlar altında Yerevan'da uzun süre kalmak imkânsızdı. Bu yüzden, tekrar köylü kıyafetleriyle ve bir rehber yardımıyla Mamigon'u da yanıma alarak Alakyaz'a, Bolşeviklerin hâlâ giremediği Sasunluların içine geçtim. Sasunlular ile işbirliği yapmış ve onlarla Molla Kamar[81] muharebeleri sırasında tanışmıştım.

Tiflis'e geçmeyi düşünüyorduk, oradan da İstanbul'a. Fakat Şubat Ayaklanması[82] başladı. Sasunlularla beraber Eçmiadzin'e indik, oradan da Yerevan'a geçtik. Halk devrimi günlerinde, Vaspuragan'ın savaşan kuvvetleri ile birlikte, danışman subay olarak Kamarlu'daydım.

Bu şekilde, iki sene çatışarak Ermenistan çevresini dolaştıktan sonra, 1921'de Ermenistan'dan çekilen kuvvetlerle beraber Zangezur üzerinden ben ve kızkardeşimin iki oğlu İran'a geçtik. Birkaç ay sonra, ailemin kalan üyeleri de Tebriz'e geldiler. Tekrar Ermenistan'a dönmek için orada uzun süre bekledik, fakat beyhude yere, Lozan bizim o umudumuzu söndürdü. Oradan çıkmak için düşünmeye başladık. Fakat nasıl? Zamanın nakliye araçlarıyla Akdeniz'e inmek için iki aya ihtiyaç vardı. O günlerde, General Sebuh'un aracılığı ile, Amerika'dan, Detroit'ten, Yegeğyats Yeniden İnşa Derneği'nden önemli bir miktar para aldım; o parayla Bağdat - Beyrut yolunu katedecek, ondan sonra önce Fransa, sonra eğer mümkün olursa Amerika'ya gidecektik.

Fakat "evdeki hesap çarşıya uymadı" der deyim. Kırk günde ancak Bağdat'a vardık, oraya vardığımızda hasta yattım. Yolda tifüse yakalanmıştım. Düzelmiştim ve yola çıkmak üzereydik ki, oranın Ermeni okulunda bana öğretmenlik görevi önerildi, kabul ettim ve kaldık. Ertesi yıl karım da aynı okulda dikiş öğretmenliği görevine başladı. Üçüncü yılda ikimiz de okuldan çıktık, ben ticarete atıldım, ki bugün hâlâ devam ediyorum.

23 yıldır Bağdat'ta bulunuyorum, fakat bir gün tekrar vatanımı görmenin derin inancıyla, devamlı memleket hatıralarımızla yaşıyoruz.

---

81 Iğdır'a bağlı Gulp'un (günümüzde Tuzluca) bir Köyü.

82 Taşnaktsutyun önderliğinde 13 Şubat - 2 Nisan 1921 tarihleri arasında Sovyet karşıtı ayaklanma; ayaklanma sırasında Yerevan'ın kontrolü Sovyet karşıtlarına geçmişti.

Kalusd Sürmenyan, 1940'lı yıllar

Kalusd Sürmenyan Harbiye'de öğrencilik yıllarında

Kalusd Sürmenyan Harbiye mezuniyetinde

Kalusd ve Asdğig Sürmenyan, nişanlılık günleri hatırası

Üç Erzincanlı hemşehri: Ortada oturan, mülâzım-ı sânî Kalusd Sürmenyan. Fotoğrafın sol tarafındaki Kirkor Sarrafyan, sağ tarafındaki Şahen Tatigyan (Harbiye öğrencisi); ikisi de öldürüldüler.

Zile Talimhanesi'nde Ermeni subaylar: Kalusd Sürmenyan (solda oturan), Ohannes Sahagyan (sağda oturan)

Sürmenyan ailesi Ermenistan'da (1920-1921)

Harbiye'nin ilk Ermeni mezunları, sağdan sola: Kalusd Sürmenyan (Yerzınga / Erzincan), Vahe Çoburyan (Bolis / İstanbul), Rupen (Samson / Samsun), Hovhannes Aginyan (Sepastia / Sivas), Hovhannes (Maraş).

DİZİN

Abacıyan, Mıgırdiç 105
Abdülkadir Efendi (Yüzbaşı) 92
Adana 8
Aghvanis Köyü 50
Ahuramazda Tapınağı 102
Akçam, Taner 6, 10, 24
Aktar, Ayhan 10
Al-Farukî, Mehmet Şerif 24
Alaşkert Vadisi 46
Amasya 17, 44, 46
Amele (Hammal) Taburları 6, 7, 17, 25, 53, 59, 93
Andonyan, Aram 5, 9
Ani Kalesi (Kemah) 102
Antranik (Ozanyan) 111
Arap subaylar (Osmanlı ordusu) 16, 20, 24
Arapgir 18, 85-6, 89-92
Arzumanyan Ailesi 57
As-Sayid, Nuri 31
Asdvadzadzin Şapeli 55
Askerî İdadi 14, 42-3, 95
Askerî Rüştiye 14, 42-3, 68, 95
Aşıkyan, Hımayak 54
Aşkale 93
Aycıyan, Masis 54
Bab (Kral) 74
Bağdat 20, 30-1, 43, 88, 115
Bahaddin Şakir 52, 60
Bahçecik (Bardizak) 9
Balkan Savaşları 3-5, 7 ,9, 16, 41, 43-4, 67, 88
Batum 19, 31, 33, 36, 40, 110-2
Bayburt (Papert) 9, 19, 92, 96, 106, 110, 112
bedelli sistemi (bedl-i askerî) 56
Berktay, Halil 10
Beşinci Kolordu 106
Birinci Ardaşes (Kral) 102
Birinci Dünya Savaşı (Umumi Harb) 1-5, 7, 9, 11, 16-7, 20, 25, 29, 33, 35-6, 41, 43-4, 46, 49, 51, 61, 75, 104
Birinci Ordu 3
Bitlis (Pağeş) 9, 15
Bolşevikler 20, 29, 37, 112, 113, 115
Bursa (Brusa) 9, 43, 50

Cebecyan, Avedis (Doktor) 8
Celali İsyanları 104
Cemaleddin Efendi (Şehzade) 33, 110

Cibice Dağı 51-2, 59, 66, 99
Cimin (Üzümlü) 53, 94, 105

Çanakkale Cephesi 4, 6, 10, 25, 46
Çardaklı Kanyonu 106
Çatalca 17, 44
Çaycıyan Ailesi 57, 93
Çilingiryan, Tatul 54
Çukuryan Ailesi 95

Dacrak (Türkmenoğlu) Köyü 54
Der Mesrop 57
Der Stepanyan, Sarkis 57, 93
Der Vahan 71
Der Yeğişe 57
Der-Zor 30
Dersim 52, 57, 91, 94-5, 99, 100
Dilican 113
Divan-ı Harb (Harput) 6, 8, 17, 20, 21, 24-5, 81, 85-6, 89, 90
Divriği 101-2, 105
Dördüncü Ordu 16, 36, 43, 47
Dro (Drastamat Kanayan) 111

Eğin (Agın / Kemaliye) 17, 63, 76, 80-1, 84-5, 87, 89-93
Elazığ (Mamüratü'l-Aziz) 5, 17
Elbistan 9
Enver Paşa 43, 46-7, 49, 52, 111
Erbaa 46, 58,
Erdem, Hakan 10
Ergan (Oğulcuk) Köyü 54
Erivan (Yerevan) 31, 112-5
Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi (Armenian General Benevolent Union) 13
Ermeni Etıbba Cemiyeti 7
Ermeni Merkezî Mektebi (Getronagan Varjaran, Erzincan) 13, 42
Ermeni Millî Okulu (Bağdat) 20
Ermenistan 19, 20, 27, 29-31, 37, 40, 99, 102, 111-5
Erzincan (Yerzınga) 1, 2, 6, 12-20, 22-4, 29, 32, 36, 40-6, 50-4, 57-63, 65-7, 72-3, 75-8, 81, 85-6, 90-111, 120, 123
Erzincan İdadi-i Mülkiyesi 13
Erzurum (Garin) 14-5, 17-8, 20, 32, 36, 42, 46, 49, 51, 54, 57-9, 61-3, 66-7, 71-2, 92, 94-6, 98-9, 101, 104, 109-10
Evereg 9

Fevzi (Çakmak) Paşa 49, 106
Fırat (Yeprat) Nehri 52, 58, 74, 96, 102, 106
Fuat Ziya Bey (Çiyiltepe) 17, 23, 32, 59-62, 92

Garmir Vank (Kızıl Manastır, Erzurum) 59, 61
Garni (Gökkaya) Köyü 104
Gölıntsik Köyü 55
Gulice (Güllüce) Köyü 95
Gümrü (Aleksandrapol) 112

Ğarkhun (Kargın / Altunkent) Köyü 64-6

Hafiz Abdullah Avni (Otelci) 24, 55

Halet Bey (Mebus) 24, 75, 77, 104
Hamidiye Alayları 46
Harbiye Mektebi 8-9, 14-6, 20, 23, 31, 33-4, 36, 42-3, 72, 100, 106, 108-10
Harput 18, 20-1, 85-90, 99
Hasankale 93
Hoghe (Yurtbaşı) Köyü 7
Huşamadyan 28-9

Irak 30-1

İhtiyat Zabiti Mektebi 5, 9, 44
İkinci Meşrutiyet 3-4, 8, 11-2, 14-6, 33, 36, 40-2, 55, 75
İlice (Ilıca) 22, 62, 94
İstanbul (Bolis) 3, 5, 7, 12, 14, 18-9, 23, 31, 33, 42-4, 46, 49, 50, 52, 60, 95, 104, 106, 111, 115

Kafkas Cephesi 5, 6, 10, 17, 19, 20, 22, 27, 36, 43, 46, 49, 51, 61, 106, 111
Kamarlu 15
Karahisar 50
Karakilise 113
Karnaval (Pun Paregentan) 70
Kaspar Ağa 12
Keldaniler 89
Keleriç (Karakaya) Köyü 53
Keleriçli Ülfet Bey 53
Kemah (Gamakh) 18, 58, 60, 74, 77, 79, 93, 99, 100-6
Khındzoregli Philippos 54
Kırım 104
Kilikya 30
Kohanam (Köhnem) Dağı 106
Komer (Kömür) Köyü 102-4
Koptaş, Rober 10
Kötür Köprüsü 63
Krikor Lusavoriç 103
Kristinyan Kız Okulu 44
Kundakyan, Onnik 4
Kuruçay 105
Kürtler 20, 53, 57, 66, 94, 98, 101, 112

Lübnan 30

Mahmud Kamil Paşa 98, 106
Mahmud Şevket Paşa 3, 4, 43
Malatya 9, 18, 98
Mamahatun 59, 62, 94, 98, 101
Mareg (Ayranpınar) Köyü 103-4
Mayıs Ayaklanması (Ermenistan) 112
Medz-Akrag Köyü (Kemah) 54
Meğutsik (Yalınca) Köyü 54
Mekke Şerifi 24
Melkisetek (Rahip) 56
Memduh Bey (Mutasarrıf) 23-4, 52-3, 57-8, 63, 65, 72, 97
Meşkoyan, Vağinak 42
Mezgeb (Çiğdemli) Köyü 77
Mezre 90
Mıcikyan Kardeşler 9, 75
Mıtnı (Gümüştarla) Köyü 55
Mondros Mütarekesi 19
Muammer (Sivas Valisi) 50, 52
Musul 8

Naldöken Tepesi (Elazığ) 78

Odabaşyan, (Rahip) Sahak 50-1
Ohannes Efendi (Askeri Tabib) 8-9
Oltu 17, 47, 49
Onuncu Kolordu 34, 61
Orta Han 101
Osmanlı Meclis-i Mebusanı 10

Pakariç (Çadırkaya) Köyü 65
Pakariç (Hakbilir) Köyü 63, 76, 104
Papazyan, (Rahip) Sahak 7
Pasinler (Basen) 46
Pastırmacıyan, Karekin 10, 13
Pastırmacıyan, Vahan 10, 13, 15, 18-9, 36, 107-8, 111-2
Perdahcıyan, Yervant (Rahip) 41
Petariç (Bayırbağı) Köyü 53, 79
Petariçli Vahit Bey 53, 99, 101, 106
Pızvan (Yoğurtlu) Köyü 59

Rusya 10, 27, 44, 113-4

Saadetyan, Sımpat (Episkopos) 59, 95
Sansa Geçidi / Vadisi / Deresi 7, 17-8, 25, 51-4, 57, 66, 91-2, 94, 97
Saraybosna (Sarayova) 44
Sarıkaya 52, 57
Sarrafyan Ailesi 13, 62
Sarrafyan, Karnig 68
Sarrafyan, Krikor 14, 22, 42, 62, 120
Sarıkamış Muharebeleri 10, 17, 22-3, 35, 37, 46, 49, 50, 61, 88, 92, 109
Sebuh (Nersesyan, General) 112-3, 115
Sekizinci Deve Kervanı 17, 61, 65, 73, 97
Selânik 3
Simionovka 113
Sipahyan, (Rahip) Hovsep 7
Sivas (Sebastia / Sıvaz) 9, 14-5, 18-9, 22, 46, 49, 50, 52-3, 99, 102, 105-6, 108, 110
Sivastopol 46
Spınkor (Keşiş) Dağı 99, 101
Srabyan, Aram 54
Suriye 30
Surp Nışan Manastırı (Kemah) 104
Surp Nigoğos Manastırı 79
Surp Pirgiç Kilisesi (Erzincan) 55
Surp Sarkis Kilisesi (Erzincan) 71
Süleyman (jandarma mülâzımı) 54-5
Sürmene 12, 40
Sürmenyan Ailesi 13
Sürmenyan, Asdğig 13, 44-5, 58, 81, 86, 91, 99-101, 114-5
Süryaniler 89

Şaban (Çavuş) 17, 73-85
Şark Ticaret Yıllıkları (Annuaire Oriental) 12
Şubat Ayaklanması (Ermenistan) 115

Talat Paşa 18, 52
Tanacur (Tanasur) Köprüsü / Vadisi 74, 102
Taranağı 102

Taranağtsi (Taranağlı), Rahip Krikor 104
Taşnaktsutyun 4, 13, 112, 115
Tatarlar 27, 46, 49
Tatigyan, Şahen 15, 22, 42, 94, 120
Tavgıner (Koruyolu) Köyü 104
tehcir 1-3, 17-8, 20-4, 28, 30, 32-6, 40, 57-61, 63, 69, 73-4, 76-7, 79-80, 86, 89-91, 93-4
Tehcir Kanunu 1, 6
Tercan 18, 22, 51-2, 59, 62, 64-5
Tımıs (Tuzla) Köyü 101
Tiflis 49, 115
Tokat 14, 46, 60, 62, 105-6, 109
Torosyan, Sarkis 10-1
Torosyan, Yeğia 95-6
Tortan (Doğan) Köyü 103-4
Tortum 17, 47
Trabzon (Trabizon) 9, 12, 40, 46, 51, 101, 104, 106
Trdates (Kral) 102-3
Vehib Paşa 6, 43, 106
Vizan Muharebesi 5
Yahudi Soykırımı (Holocaust / Shoah) 26, 28, 34
Yanya 5, 9
Yegeğyats 60
Yegeğyats Yeniden İnşa Derneği 115
Yeğiayan, Vardan Der 54
Yergök, Ziya 10
Yusuf İzzet Paşa 106
Zadikyan, Gatmos 54
Zakari Köyü (Kemah) 103-4
Zenbelek Köprüsü 67, 69, 94, 109
Zeytun 9
Zile 18-21, 105-111

"1912 haziranında üç, temmuzunda beş Ermeni okulu bitirdik ve mülâzım-ı sânî (teğmen) rütbesiyle Osmanlı ordusunun hizmetine ilk Ermeni subaylar olarak girdik. O yılki mezunlarımız ordulara kurayla dağıtıldılar. Ben şanslıydım, 4. Ordu'yu, Erzincan'ı çektim. 1912 yazında, belime takılı kılıcım, parlayan düğmelerim ve apoletlerimle gururlu ve mutlu, memleketimde idim..."

Kalusd Sürmenyan, II. Meşrutiyet döneminde Harbiye'den mezun olup Osmanlı Ordusu'nda muvazzaf subay olarak görev yapan Ermenilerden biriydi ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar orduda kaldı. Savaş sırasında geri hizmete alındıktan sonra katliamların yaşandığı Sansa Vadisi'nde görev yaptı. Tehcir sırasında görevini terk edip ailesini kurtarmak için kervanların peşinden yollara düştü, Ermeni halkının yaşadığı trajediye bizzat tanıklık etti.

Sürmenyan'ın anılarını Ermeniceden çeviren ve yayına hazırlayan Yaşar Tolga Cora, anı türü eserlerin tarihî "hakikati" ortaya çıkarmasındaki zorlukları dikkate alarak, Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadığı trajedinin ayrıcalıklı bir Ermeninin hayatını dahi nasıl etkilediğini inceliyor. Bu kısa anı kitabı, geleceğine ve kariyerine dair hayalleri 1915'te kaybolan bir Harbiyeli Osmanlı Ermenisinin hikâyesini ve onun gözünden halkının yaşadıklarını okuyucuya sunuyor.

TARİH VAKFI

www.tarihvakfi.org.tr

ISBN 978-975-3333-24-5